

“ I K V E R W E L K O M
D E D R A A I ” ¹

D E E V O L U T I E V A N D E P E R S O O N L I J K E
A A N V A L I N H E T P A R L E M E N T A I R E D E B A T

Research Master Thesis

Politieke Cultuur & Nationale Identiteit

Politiek debat

Prof. dr. H. te Velde

Prof. dr. T. van Haften

08-07-2012

Rudolf Cornelis Anthonie Wink
S0647810
Hogewoerd 45
2311 HG Leiden
r.c.a.wink@umail.leidenuniv.nl

---

¹ Wouter Bos, Handelingen der Tweede Kamer, *Algemene Politieke Beschouwingen*, 27 september 2006, 5-206.

Inhoud

1. Inleiding	3
2. Het karakter van het parlementaire debat	17
3. Effectiviteit en redelijkheid	23
4. Methode van selectie	31
5. Analyse	35
6. Dynamiek van parlementaire conventies	101
7. Conclusie	109
Literatuur	111

1. INLEIDING

Toen Wouter Bos in 2006 op de website van de Partij van de Arbeid (PvdA) aankondigde dat hij premier van alle Nederlanders wilde worden, leek hij in eerste instantie af te stevenen op een grote verkiezingswinst. Door zich als premierskandidaat te presenteren, wist Bos lange tijd kiezers aan zich te binden, maar zijn persoonlijke betrouwbaarheid werd daarmee wel een zwakke schakel in de campagne van de PvdA. 'U draait en u bent niet eerlijk',² verweet Jan Peter Balkenende zijn belangrijkste tegenstander in een debat op Radio 1 over sociale zekerheid en ouderenbeleid. Come-back-kid Jan Peter Balkenende versloeg de gedoodverfde winnaar Wouter Bos en het CDA werd voor de derde maal achtereenvolgens de grootste partij in de Tweede Kamer. De PvdA dacht de verkiezingen te kunnen winnen door hun lijsttrekker als premierskandidaat naar voren te schuiven. Zijn persoonlijkheid werd een belangrijk argument in de campagne om te kiezen voor de PvdA. Het CDA reageerde door de aanval in te zetten op die persoonlijkheid en de politieke discussie leek enigszins ondergesneeuwd te raken. In dit onderzoek wil ik inzicht krijgen in de gespannen relatie tussen het persoonlijke en het politieke.

De relatie tussen het persoonlijke en het politieke is nauw verbonden met het democratische systeem en het is daarom niet vreemd dat de eerste ideeën daarover ontstonden in de klassieke oudheid. Kort na de voorzichtige opkomst van de eerste democratische systemen rond het einde van de zevende eeuw voor Christus ontstonden de eerste visies op de noodzakelijke verbinding tussen het politieke en het persoonlijke. Volgens Plato was verpersoonlijking een essentieel kenmerk van de democratie, omdat de machtspositie van een politicus in dit politieke stelsel direct afhankelijk is van de welwillendheid van de menigte. Plato waarschuwde voor de gevaren van de hieruit voortkomende persoonsverheerlijking, waarbij de focus gericht leek op successen op de korte termijn en langere termijn ontwikkelingen grotendeels buiten beschouwing bleven. Het verlangen van politici naar de gunst van de kiezer was in Plato's ogen zo groot dat – in de zoektocht naar een steeds

---

² Radio 1, 29 oktober 2006.

groter wordend electoraat – uiteindelijk slaven, vrouwen en zelfs dieren het kiesrecht zouden verwerven.³

In die klassieke politieke werkelijkheid was welsprekendheid van essentieel belang. Retorica – de kunst van het overtuigen – was dan ook een vast onderdeel in de opleiding van de zonen van vooraanstaande, welvarende families.⁴ Als lesmateriaal schreef Aristoteles voor zijn leerlingen aan het Lyceum *Rhetorica*. Aristoteles meende dat in een ideale situatie een betoog kan bestaan uit een standpunt en argumenten. Volgens Aristoteles hebben geconcentreerde, intelligente, geïnformeerde en rationeel oordelende beoordelaars niet meer nodig om tot een afgewogen oordeel over een kwestie te komen. Aristoteles benadrukt echter in zijn inleiding dat, hoewel *ethos* (de indruk die een spreker maakt, zijn vermeende persoonlijkheid) en *pathos* (het opwekken van emoties) verwerpelijke overtuigingsmiddelen zijn, beide zeer effectief kunnen zijn in een debat. Aristoteles wilde deze vaardigheden zijn leerlingen niet onthouden. In zijn waarde vrije werk over de welsprekendheid konden adviezen over het gebruik van *ethos* en *pathos* dan ook niet ontbreken.⁵ Zowel Plato als Aristoteles zag dus een belangrijke, maar onwenselijke rol voor het persoonlijke in de politiek. Plato zag een noodzakelijke ontwikkeling naar een steeds persoonlijker wordende politiek in de zucht van politici om navolging te krijgen en Aristoteles zag de indruk die een spreker maakt als een factor van groot gewicht in de overtuigingskracht van een spreker tijdens een (politiek) debat, maar ook als storende factor die de zuivere argumentatie vertroebelde.

Niet alleen in het klassieke democratische systeem was er aandacht voor de invloed van het persoonlijke op de politiek, ook met de opkomst van de moderne parlementaire democratie was er belangstelling voor de manifestatie van het persoonlijke in de politiek met het daaraan verbonden idee dat daar met enige voorzichtigheid mee omgesprongen diende te worden. Toen Thorbecke in 1848 in Nederland het algemeen (mannen)kiesrecht invoerde wees hij steeds op de gevaren

---

³ Plato, *Politeia* 562-563. Nederlandse vertaling door J.A.M. Warren en M. Molegraaf, *Plato: Verzameld Werk*, deel IX (Amsterdam 1994).

⁴ Zoals in de Akademeia geleid door Plato en het Lyceum van Aristoteles.

⁵ Aristoteles, *Rhetorica*. Nederlandse vertaling door M. Huys, *Rhetorica* (Groningen 2004).

van persoonlijke contacten tussen kiezer en gekozene. Zijn tegenstanders vreesden dat demagogen zouden profiteren van het directe contact tussen electoraat en parlementariër. Thorbecke dacht deze persoonlijke verbinding te kunnen tegengaan door zijn interpretatie van het grondwetsartikel dat de Kamerleden last en ruggespraak verbood. 'Vrijgekozen Volksvertegenwoordiging, zelfstandig, naar eigen inzicht en oordeel besluitende, zonder eenigen band met de kiezers'.⁶ De generatie van Abraham Kuyper brak voor het eerst met deze liberale traditie, die de scheiding tussen het politieke domein en het private domein als vanzelfsprekend beschouwden. Kuyper zette zijn autobiografische beschouwingen in om zijn politieke positie te versterken en was daarin succesvol, hoewel zijn authenticiteit ook betwijfeld wordt.⁷ Ook Hendrikus Colijn wordt herinnerd vanwege zijn persoonlijke radiotoespraken en zijn affichering als stuurman op een verkiezingsposter van de ARP terwijl Drees als sociaal-democraat vooral als onpersoonlijk gezien werd.

Zonder een al te directe vergelijking te maken tussen de klassieke oudheid en het (steeds ontwikkelende) democratische systeem dat wij sinds de tweede helft van de negentiende eeuw kennen, constateer ik dat in beide periodes een zekere verbinding bestaat tussen het politieke en het persoonlijke, waarbij deze verbinding in ieder geval met enige argwaan wordt beschouwd. Er lijkt een zekere spanning te bestaan tussen het politieke en het persoonlijke en deze spanning heeft het onderwerp tot een geliefd onderzoeksobject gemaakt, waarin meestal de vermeende negatieve effecten op een genuanceerde wijze in perspectief worden geplaatst.⁸ Politici, wetenschappers en journalisten wijzen echter ook nog regelmatig op de kwetsbaarheid van de democratie, wanneer het volk zich bij de keuze voor een politieke partij in hun ogen laat leiden door het charisma van een politiek leider en de gevaren die dat met zich

---

⁶ J.R. Thorbecke, 'Narede' in: idem, *Parlementaire redevoeringen II-V* G.G. van der Hoeven ed. (Groningen 1901-1907) xii-xiii, via H. te Velde, *Stijlen van Leiderschap: Persoon en politiek van Thorbecke tot Den Uyl* (Amsterdam 2002) 25-28.

⁷ Te Velde, *Stijlen van Leiderschap*, 78.

⁸ Zie onder meer: R. Aerts, J. de Jong en H. te Velde, *Het persoonlijke is politiek: Egodocumenten en politieke cultuur* (Hilversum 2002); J. van Holsteyn en G.A. Irwin, 'Over politici' in J. van Holsteyn en G.A. Irwin, red., *De wilde frisheid van limoenen. Studiën over politici in de ogen van kiezers* (Leiden 1998) 2-64; P. van Praag, 'Verkiezingscampagnes van Drees tot Kok', in: *Socialisme & Democratie*, 55 (1998) 7/8, 323-331; H. Renders en G. Voerman, red., *Privé in de politieke biografie* (Amsterdam 2007).

mee brengt. Zij beschouwen het als gegeven dat de politiek op dit moment personaliseert, en waarschuwen om die reden voor de mogelijke negatieve effecten.⁹

De steeds terugkerende waarschuwing voor een meer persoonlijke politiek, wijst erop dat het onderwerp met enige voorzichtigheid benaderd moet worden. In dit historisch onderzoek zal ik met behulp van argumentatietheorie in enige mate inzichtelijk maken in hoeverre de Nederlandse politiek persoonlijker is geworden in de afgelopen twintig jaar. In het argumentatietheoretische model dat ik zal gebruiken is bovendien inzichtelijk te maken op welke manier het persoonlijke direct een rol speelt in de politiek en waarom dit in de ogen van een beschouwer mogelijk tot ongewenste situaties zou kunnen leiden. Zoals uit het hierna volgende historiografisch overzicht zal blijken, wordt het onderwerp op dit moment onderzocht vanuit het idee dat er een scheiding te vinden zou zijn tussen oude en nieuwe politiek, waarbij de persoon en politicus Pim Fortuyn een centrale rol inneemt. Ik wil daarom onderzoeken in welke mate en op welke wijze het persoonlijke in de politiek een rol speelt en waarom dat als negatief ervaren kan worden.

Vanuit verschillende disciplines is eerder getracht de verbinding tussen het persoonlijke en het politieke bloot te leggen. De negatieve bijklank van het concept personalisering staat daarbij een waarde vrije wetenschappelijke benadering van het begrip hevig in de weg volgens de Amsterdamse communicatiewetenschappers J. Kleinnijenhuis, D. Oegema en J.H. Takens. Zij maken de negatieve bijklank van verpersoonlijking van de politiek expliciet, voordat zij hun betoog starten:

“Personalisering’ is een veel gebezigde negatieve kwalificatie geworden voor de kwaliteit van de democratie, en voor de kwaliteit van verkiezingscampagnes in het bijzonder. Wie de term ‘personalisering’ in de mond neemt, doet dat doorgaans om afkeuring uit te spreken over politici wier mening men niet deelt, zonder al te nauwkeurig uit te leggen wat onder personalisering verstaan wordt, of waarom personalisering altijd verderfelijker zou zijn. Zo bezien hoort

---

⁹ In 2004 publiceerde NRC-Handelsblad een serie getiteld ‘Voorbij links en rechts’ waarin aandacht was voor de verpersoonlijking van de politiek.

‘personalisering’ thuis in hetzelfde rijtje als ‘populisme’, ‘Amerikanisering’, en ‘televisiedemocratie’.”¹⁰

Volgens Kleinnijenhuis, Oegema en Takens is er sprake van personalisering ‘als politici meer dan voorheen op de voorgrond treden in vergelijking tot de instituties en organisaties die zij vertegenwoordigen. Ofwel, het gaat om de verhouding tussen ambtsdrager en zijn of haar ambt’¹¹. Hun onderzoek richt zich op de zichtbaarheid van politici in de media en zij concluderen dat er een lichte trend waarneembaar is in de personalisering van de politiek tussen 1990 en 2006, ‘maar de afwijkingen van de trend zijn opmerkelijker dan de trend zelf’¹². De aandacht voor personen in de politiek in deze periode lijkt eerder verbonden met het ambt dat zij bekleden. De Minister-President krijgt vrijwel altijd de meeste media-aandacht. Daarnaast lijkt de aandacht voor ministers vooral afhankelijk van omstreden maatregelen. Daarbij wordt echter wel een kleine slag om de arm gehouden: Onder personalisering zou ook verstaan kunnen worden dat het beeld van partijen steeds vaker wordt aangepast aan de inbreng van verse politieke persoonlijkheden die de partij vertegenwoordigen. Het komt steeds minder voor dat media en kiezers zulke vastomlijnde ideeën over ideologische verschillen tussen partijen hebben, dat zij hun beeld van nieuwe politici aanpassen bij hun bestaande partijbeelden.

In *Media and the Restyling of Politics* trachtten communicatiewetenschapper J. Corner en sociale-wetenschapper D. Pels niet alleen een verklaring te vinden voor de veranderende politieke cultuur die volgens hen wordt aangedreven door veranderingen in de media. Zij geven ook een beeld van de veranderende politieke communicatie en nieuwe media-politieke relaties die daar het gevolg van zijn.¹³ Vanuit verschillende disciplines laten auteurs hun licht werpen op de veranderende politieke cultuur en de verhouding tussen media en politiek. Historicus F. Ankersmit ziet in zijn bijdrage aan deze bundel dat politieke creativiteit vooruitloopt op een nieuwe politieke werkelijkheid. De stijl van een politicus laat zien wat zijn

¹⁰ J. Kleinnijenhuis, D. Oegema en J.H. Takens, ‘Personalisering van de politiek’ in: *Jaarboek 2007 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 2007), 101-127, aldaar 101.

¹¹ *Ibidem*, 102.

¹² *Ibidem*, 122.

¹³ J. Corner en D. Pels, red., *Media and the Restyling of Politics: Consumerism, Celebrity and Cynicism* (Londen 2003).

persoonlijke ideeën zijn en daarmee maakt de politicus een verbinding tussen partij en kiezer. De nadruk ligt in dit onderzoek dus op de interactie, zonder de oorzaak van personalisering te zoeken bij de media of politici.¹⁴

De Leidse Politicologen J.J.M. van Holsteyn en R.B. Andeweg proberen het beeld van een steeds persoonlijker wordende politiek te nuanceren.¹⁵¹⁶ Zij constateren ook dat voor de media, politieke partijen en de overheid ‘de vergaande personalisering van de Nederlandse politiek de status van feit [heeft] bereikt’¹⁷. En ‘de personalisering [wordt] min of meer als gegeven geaccepteerd’¹⁸. Uit de niet veranderende samenhang van sympathiescores voor partijen en sympathiescores voor hun lijsttrekker concluderen zij dat de verbinding tussen persoon en politiek tussen 1986 en 2006 onverminderd sterk is. Het overgrote deel van hun onderzoek baseert zich echter op gegevens uit 2003 en 2006. Uit de cijfers van deze onderzoeken wordt enkel duidelijk dat 9% van de kiezers de persoon op wie zij heeft gestemd zou volgen naar een andere partij en dat dus de overgrote meerderheid van het electoraat kiest voor een partij.

Volgens politiek historicus en directeur van het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen (DNPP) G. Voerman is het private – dat Voerman als synoniem voor persoonlijke gebruikt – in de politiek aan een onstuitbare opmars begonnen.¹⁹ In de ogen van Voerman heeft de ontzuiling ervoor gezorgd dat de legitimiteit van politieke partijen begon af te brokkelen. In de verzuilde samenleving waren politicus en partij zo met elkaar verbonden dat zij scherpe grenzen voor elkaar stelden: ‘De politieke partij beheerste in die tijd de politiek, en de politicus was sterk afhankelijk van de partij voor wat betreft zijn programma, zijn kandidatuur, zijn

---

¹⁴ F. Ankersmit, ‘Democracy’s Inner Voice: Political Style as Unintended Consequence of Political Action’, in J. Corner en D. Pels, red., *Media and the Restyling of Politics: Consumerism, Celebrity and Cynicism* (Londen 2003) 19-40, aldaar 37-39.

¹⁵ J.J.M. van Holsteyn en R.B. Andeweg, ‘Niemand is groter dan de partij: Over de personalisering van de Nederlandse electorale politiek’ in: *Jaarboek 2006 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 2006) 105-132.

¹⁶ Van Holsteyn publiceerde ook twee werken met hetzelfde onderwerp over deze periode. Ook daarin concludeert hij dat kiezers hun keuze niet steeds meer zijn gaan baseren op de politieke figuur. Zie: J.J.M. van Holsteyn en J.M. den Ridder, *Alles blijft anders. Nederlandse kiezers en verkiezingen in het begin van de 21ste eeuw* (Amsterdam 2005) en J.J.M. van Holsteyn, *Geniaal, maar met te korte beentjes? Over verkiezingen, kiezers en kiezersonderzoek in Nederland* (Leiden 2006).

¹⁷ Van Holsteyn en Andeweg, ‘Niemand is groter dan de partij’, 106.

¹⁸ Ibidem.

¹⁹ G. Voerman, ‘De onstuitbare opmars van het private in de politiek’, in H. Renders & G. Voerman, red., *Privé in de politieke biografie* (Amsterdam 2007) 15-23.

verkiezing, zijn statuur. De partij op haar beurt werd – in wisselende gradaties – gepersonifieerd door haar leider. Dat ligt voor de hand, want partijen uiten zich niet alleen in hun programma, maar krijgen ook gestalte door de personen die haar vertegenwoordigen en die de partijstandpunten voor het voetlicht brengen.²⁰ Toen Nederland begon te ontzuilen verdwenen de sterke banden tussen partij en haar maatschappelijke segmenten, waardoor ook de band met de kiezer verzwakte. Het lidmaatschap van politieke partijen liep sterk terug in de tweede helft van de twintigste eeuw en het aantal zwevende kiezers nam sterk toe, waardoor de natuurlijke legitimiteit die de partijen tot dan leken te hebben sterk afnam. Tegelijkertijd trad de politicus steeds meer naar voren onder invloed van de massamedia. Hoewel Voerman de kritiek van politicologen erkent op zijn idee van het toenemende belang van personen in de politiek, meent hij dat politici en media hierin een eigen werkelijkheid scheppen. Journalisten stellen de persoon van de politicus in hun berichtgeving steeds meer centraal. Voorgestelde staatkundige hervormingen, zoals een direct gekozen burgemeester en een districtensysteem voor het kiezen van volksvertegenwoordigers, zijn in de ogen van Voerman een bewijs voor het geloof in de ‘onmiskerbare verpersoonlijking van de politiek’²¹, zoals die beleefd wordt door politici. Ook de focus op de lijsttrekker in verkiezingscampagnes en de vermenging van het politieke en private leven in biografieën zijn daar tekenen van.

In het Verenigd Koninkrijk is het debat over de personalisering van de politiek al wat ouder. Sinds de jaren zestig rinkelen de alarmbellen over de mate van personalisering in de politiek en de vermeende effecten daarvan. Hoewel er – zeker buiten de verkiezingsperiode – zeer weinig empirisch bewijs is.²² In een poging de verpersoonlijking van de politiek telbaar te maken onderzoekt A.I. Langer de zichtbaarheid in de media van politici afgezet tegen de zichtbaarheid van hun partij. Zij ziet een opgaande trend in de zichtbaarheid van politici in de media, hoewel er

---

²⁰ Voerman, ‘De onstuitbare opmars van het private in de politiek’, 16.

²¹ Ibidem, 18.

²² Toch ziet B. Manin geen noodzaak om een bron te vermelden wanneer hij in 1997 stelt: ‘The individuality of candidates appears to be one of the essential factors in these variations [in election results]: people vote differently from one election to another, depending on the particular persons competing for their vote. Voters tend increasingly to vote for a person and no longer for a party or a platform.’ In B. Manin, *The principles of representative government* (Cambridge 1997) 219.

ook veel schommelingen optreden. In de laatste twintig jaar is er een opgaande trend waarneembaar in de verslaggeving over de persoonlijke kant van politici met een hoogtepunt in de verslaggeving rondom Labour prime-minister Tony Blair.²³

Hoewel verschillende wetenschappelijke disciplines zich bezighouden met verpersoonlijking van de politiek, is men er tot dusver niet in geslaagd een eenduidig antwoord te geven op de vraag of de politiek verpersoonlijkt en ook de mate waarin deze verpersoonlijking plaats vindt, wordt bediscussieerd. Volgens de door mij aangehaalde communicatiewetenschappers in Nederland en het Verenigd Koninkrijk is er een lichte, maar schommelende, opgaande trend waarneembaar in de personalisering van de politiek; de politieke wetenschappers Holsteyn en Andeweg zien geen personalisering; en historici Voerman en Ankersmit zien personalisering vooral als gevolg van de ontzuiling, maar kunnen anders dan een sterk verminderde partijloyaliteit niet direct een meetbaar gevolg aanwijzen, afgezien dan van enige voorgenomen, maar niet uitgevoerde beleidsmaatregelen gericht op een meer directe democratie. Overigens zijn er ook historici die het persoonlijke als constante factor van belang zien in de politiek. Vanuit die opvatting is het persoonlijke altijd van groot belang, of nu juist veel of weinig uiting wordt gegeven aan de persoonlijkheid naar buiten.²⁴

Kleinnijenhuis, Oegema en Takens geven een duidelijke en waardevrije definitie van personalisering, maar geen van de auteurs geeft een duidelijke definitie van politiek. Een Evenmin wordt verantwoord waarom het object dat door hen wordt onderzocht een juiste maatstaf is waaraan de personalisering van de politiek gemeten kan worden. Zoals we eerder zagen benaderen de door mij genoemde politicologen de personalisering van de politiek vanuit de perceptie van de kiezer. In hun ogen is dit de maatstaf waaraan personalisering van de politiek gemeten kan worden. De communicatiewetenschappers zien een personalisering van de politiek, wanneer de persoon in de media relatief meer aandacht krijgt dan de partij. Volgens dit idee bepalen journalisten of en in hoeverre de politiek personaliseert. Sommige

---

²³ A.I. Langer, 'A Historical Exploration of the Personalisation of Politics in the Print Media: The British Prime Ministers (1945-1999) in: *Parliamentary affairs* vol 60 (2007) nr. 3, 371-387.

²⁴ Zoals Te Velde, *Stijlen van Leiderschap* en R. Aerts, J. de Jong en H. te Velde red., *Het persoonlijke is politiek*.

historici richten zich op verschillende ontwikkelingen die als gevolg een verpersoonlijking zouden doen verwachten. Zij verklaren als het ware de personalisering van de politiek, zonder directe aanwijzingen te geven voor die personalisering. Volgens deze historici is het voldoende om vanuit andere ontwikkelingen te verklaren dat de politiek persoonlijker wordt. Andere historici richten zich in de eerste plaats op het persoonlijke leven van de politicus door te kijken naar biografieën of briefwisselingen en bezien op welke manier de persoonlijkheid van de politicus invloed heeft gehad op de politiek. Deze aanpak kijkt alleen naar de uitwerking van het persoonlijke leven op de politiek. Al deze verschillende methodes hebben niet tot een eenduidig beeld geleid, maar de verschillende invalshoeken zeggen wel steeds iets over een deelaspect van de politiek.

Dat politiek in deze onderzoeken niet verder gedefinieerd wordt is vanuit het problematische gebruik van het begrip 'politiek' in de politieke wetenschappen begrijpelijk, maar teleurstellend. Het begrip politiek wordt door politicologen gezien als een 'wezenlijk betwist begrip'²⁵. '[E]r bestaat geen onveranderlijke reeks van noodzakelijke en voldoende voorwaarden voor het 'correcte' gebruik van het begrip 'politiek'.²⁶ A. Hoogerwerf definieert politiek in *Politologie. Begrippen en problemen* als betrekking hebbend op de regering, regeringsbeleid en op de staatkundige organisatie²⁷ en wordt binnen de politicologie als een enge benadering van politiek gezien, terwijl een ruime benadering van politiek meer ruimte laat voor het maatschappelijke aspect van politiek, zoals D. Eastons *A Framework for Political Analysis*²⁸. De door mij eerdergenoemde auteurs die zich in het debat over de personalisering van politiek mengen, positioneren zich echter niet expliciet en slagen er daardoor onvoldoende in duidelijk te maken waarom hun benadering van een aspect van de politiek veelzeggend is voor politiek in ruime zin.

---

²⁵ W.E. Connolly, *The Terms of Political Discourse* (Oxford 1983). Connolly baseert zich op een artikel van de filosoof W.B. Gallie, 'Essentially Contested Concepts', in *Proceedings of the Aristotelian Society*, vol. 56 (1955-1956).

²⁶ B. Tromp, *De Wetenschap der Politiek: Verkenningen* (Leiden 1993) 8.

²⁷ A. Hoogerwerf, *Politologie: Begrippen en problemen* (Alphen aan den Rijn 1972) 37.

²⁸ D. Easton, *A Framework for Political Analysis* (Englewood Cliffs 1965) 52.

Zoals Voerman en Ankersmit echter ook al zijdelings aanvoeren in hun betogen creëren politici ook hun eigen (politieke) realiteit. Dit gegeven kan instrumenteel zijn bij de afbakening van mijn onderzoek. Het is mijn doel deze eigen realiteit in dit onderzoek inzichtelijk te maken, in plaats van mij te richten op hoe de politiek wordt ervaren door burgers of journalisten. De woorden van politici spelen daarbij een essentiële rol. Politici gebruiken woorden om hun werkelijkheid te beschrijven en tegelijkertijd creëren de woorden van politici, zoals Voerman en Ankersmit ook betogen, een nieuwe werkelijkheid. Daarmee benader ik, net als politicologen, communicatiewetenschappers en historici voor mij, slechts een klein aspect van de politiek. De door mij gehanteerde benadering biedt echter als duidelijk voordeel dat de woorden die politici gebruiken niet alleen een weerslag kunnen geven van hun visie op het politieke landschap, maar ook vormend zijn voor de politiek. Door inzichtelijk te maken of de politiek volgens politici persoonlijker is geworden, maak ik direct duidelijk wat de rol van politici is geweest bij deze personalisering. De keuze van journalisten en de perceptie van de burger is altijd in enige mate afhankelijk van de door politici uitgedragen visie. Door te onderzoeken in welke mate politici lijken te geloven in de personalisering van de politiek, kan ik een strakkere definitie van politiek ontwijken. De methode die ik zal hanteren biedt bovendien een welkome handreiking voor historici om de vragen rondom dit onderwerp op enige manier kwantificeerbaar te maken in de arena van de politiek: het parlementaire debat.

Hierin laat de meerwaarde van een interdisciplinaire aanpak zich zien. De gecombineerde argumentatietheorie van pragma-dialectica en retorica – het strategisch manoeuvreren – biedt die mogelijkheid om inzichtelijk te maken op welke manier politici de politieke werkelijkheid bezien en vormgeven. Deze theorie van het strategisch manoeuvreren is een uitbreiding op de pragma-dialectica van F.H. van Eemeren en R. Grootendorst.²⁹ ‘An understanding of the role of strategic maneuvering in argumentative discourse can be gained by examining how the opportunities available to reach the objective of resolving a difference of opinion in a dialectically reasonable way can be used by a certain party in the rhetorically most

---

²⁹ F.H. van Eemeren en R. Grootendorst, *Kritische discussie* (Amsterdam 2000).

effective way.’³⁰ In hoofdstuk drie zal ik dieper ingaan op het strategisch manoeuvreren, maar kort gezegd proberen politici volgens deze theorie hun retorische doelen met hun dialectische doelen te verenigen, waarbij retorica vooral gezien moet worden als een overredingsmiddel om via het debat de kiezer aan te spreken en dialectica begrepen moet worden als een argumentatieve methode die een rationele beoordelaar – de politieke tegenstander – met redelijke argumenten moet overtuigen. De retorica biedt een selectiemethode om binnen een parlementair debat na te gaan wanneer een politicus het persoonlijke gebruikt om het publiek te overreden. De dialectica biedt de mogelijkheid om eventueel negatieve effecten hiervan op te sporen en te benoemen.

In mijn onderzoek zal ik mij beperken tot de periode tussen 1990 en 2010. Dit heeft als nadeel dat ik lange-termijn-schommelingen in mijn onderzoek misschien niet tegenkom. Ik zou empirisch bewijs kunnen vinden voor een toe- of afname van personalisering in deze periode, daardoor kunnen concluderen dat personalisering alleen maar toe- of afneemt, zonder de mogelijke golfbeweging te zien, waar deze beweging wellicht onderdeel van is. Het is dan ook niet mijn bedoeling om generaliseerbare uitspraken te doen over een langere periode. De ontzuiling die door Voerman als belangrijke factor van de personalisering van de politiek wordt gezien, zal dan ook niet in zijn volledige gewicht gewogen kunnen worden – dat is een onderwerp voor een geheel nieuw onderzoek. De periode is zo gekozen dat er aandacht is voor de vermeende ‘nieuwe en oude politiek’ waarbij de politicus en persoon Pim Fortuyn vaak als sleutelfiguur wordt gezien.³¹ De verschijning van Fortuyn in de landelijke politiek zou bovendien ook gekenmerkt kunnen worden als zowel een gevolg van personalisering als stimulerend voor personalisering. Immers, zoals in populaire bewoording weleens gesteld wordt, was het electoraat op dat moment kennelijk rijp voor deze politieke persoonlijkheid, terwijl Fortuyn tegelijkertijd een voorbeeld was in de manier waarop politiek ook bedreven kon worden. Zijn succes speelde daarbij natuurlijk een belangrijke rol.

---

³⁰ F.H. van Eemeren, *Strategic Maneuvering in Argumentative Discourse: Extending the pragma-dialectical theory of argumentation* (Amsterdam 2010) 45.

³¹ Corner en Pels, *Media and the Restyling of Politics* en Voerman, ‘De onstuitbare opmars van het private in de politiek’.

Fortuyn zal in dit onderzoek echter enkel aan bod komen als tijdsaanduiding, als scharniermoment tussen oude en nieuwe politiek, zoals dat door Voerman en verschillende communicatiewetenschappers wordt beschreven. Door dit onderzoek zal duidelijk worden of hiervan sporen zijn terug te vinden in het parlementaire debat, of de scheiding tussen oude en nieuwe politiek inderdaad zo duidelijk is, dat van twee verschillende periodes gesproken kan worden, of dat er meer een gradueel verschil is. In andere woorden: is er inderdaad een pre- en een post-Fortuynistische politiek? Door zijn tragische dood op 6 mei 2002 zou de lijsttrekker van de Lijst Pim Fortuyn echter nooit spreken in het parlement en daardoor valt hij buiten mijn onderzoek. In dit onderzoek wil ik door middel van een intensieve analyse op basis van de theorie van strategisch manoeuvreren een beeld krijgen van de personalisering in het parlementaire debat. Door deze intensieve analyse kan ik mij slechts richten op enkele debatten. Daarbij is het van belang dat de debatten die ik met elkaar zal vergelijken wat betreft vorm en belang weinig van elkaar verschillen. De Algemene Politieke Beschouwingen, waarin de begroting voor het nieuwe parlementaire jaar door de Tweede Kamer wordt besproken, is zo'n jaarlijks terugkerend debat, dat wat betreft belang en vorm in de tijd weinig is veranderd. Tot het jaar 1993 wordt nog gesproken van Algemene Politieke en Financiële Beschouwingen, waarbij niet alleen de fractievoorzitters aan het woord kwamen, maar ook de financiële adviseurs van de fractie. De bijdragen van de financieel adviseurs van de fracties zal ik echter buiten mijn onderzoek laten. Vanaf 1994 zijn de politieke en financiële beschouwingen definitief van elkaar gescheiden. Dat betekent zeker niet dat de begroting in de Algemene Politieke Beschouwingen helemaal geen rol meer speelt, maar de politieke visie van de partijen voert vanaf 1994 de boventoon. De thema's die worden besproken hebben grotendeels ook een terugkerend karakter, omdat deze enkel veranderen wanneer de samenstelling van ministeries in een kabinet verandert. Storende effecten, zoals naderende verkiezingen, zal ik bij mijn selectie zoveel mogelijk proberen te mijden. Daarom zal ik steeds alleen de eerste Algemene Politieke Beschouwingen van een kabinet bespreken. De vergelijkbaarheid is daarmee optimaal, ook al omdat sinds 2000 twee kabinetten niet meer dan één Algemene Politieke Beschouwingen hebben gehaald.

Binnen de Algemene Politieke Beschouwingen richt ik mij bovendien alleen op de bijdrages van de fractievoorzitters in de eerste termijn en niet op de reactie vanuit de regering of de tweede termijn. Dat betekent dat ik steeds alleen de eerste dag van de Algemene Politieke Beschouwingen zal analyseren.

De gekozen methode vanuit de taalbeheersing, de beperkte definitie van politiek, de afbakening van het onderzoek in de tijd en het gekozen corpus maken het mogelijk mijn onderzoeksvraag in een meer toegespitste vorm te herformuleren. Ik blijf daarbij geïnteresseerd in de vraag in welke mate wij de vermeende personalisering van de politiek kunnen aantonen, maar de tijd en de ruimte dicteren een beperktere aanpak: In welke mate kunnen wij de vermeende personalisering van de politiek in het parlementaire debat tijdens de Algemene Politieke Beschouwingen waarnemen met behulp van de theorie van strategisch manoeuvreren in de periode tussen 1990 en 2010? In hoofdstuk twee zal ik eerst verder ingaan op de context in zoverre deze een rol speelt bij de analyse van het debat met behulp van argumentatietheorie. Ik zal mij richten op het karakter van het parlementaire debat en in het bijzonder de Algemene Politieke Beschouwingen, zodat met de specifieke eigenschappen van dit debat ook rekening gehouden kan worden in de analyse. Eventuele vertekeningen in het beeld van personalisering wil ik daarmee opvangen. In hoofdstuk drie zal ik, zoals gezegd, de theorie van het strategisch manoeuvreren verder inzichtelijk maken. In dat hoofdstuk zal duidelijk worden op welke manieren politici hun tegenstanders en hun kiezers gelijktijdig proberen te overtuigen en welke centrale rol het persoonlijke daarbij speelt. De spanning die hierbij aan het licht komt tussen het overtuigen van een tegenstander in het debat en het overtuigen van een publiek geeft daarbij een mogelijke verklaring waarom personalisering van de politiek altijd met enige argwaan wordt gezien. Ik zal daarin duidelijk proberen te maken welke negatieve effecten verwacht zouden kunnen worden, maar ook dat de negatieve effecten zoals ze vaak worden voorgesteld ook niet overdreven hoeven te worden. In hoofdstuk vier zal ik de selectie en analysemethode uiteenzetten om mijn definitieve corpus te bepalen. Daarmee wordt inzichtelijk met welke bril ik naar de materie kijk; in hoofdstuk vijf zal ik de acht Algemene Politieke Beschouwingen

analyseren en uiteindelijk zal ik in hoofdstuk zes de ontwikkelingen over de hele termijn laten zien.

2. HET KARAKTER VAN HET PARLEMENTAIRE DEBAT

Om te zien op welke manier een politicus omgaat met het persoonlijke in een parlementair debat, is het van belang het karakter van het parlementaire debat te begrijpen en in het bijzonder dat van de Algemene Politieke Beschouwingen (APB). Met andere woorden: voordat ik iets zinnigs kan zeggen over de manier waarop politici het persoonlijke in het debat tot uiting laten komen moet eerst duidelijk zijn welke spelregels er in het parlement gelden. Alleen met voldoende kennis van de geldende spelregels kunnen we ten volste het spel van politici appreciëren.³²

Allereerst is het van belang om te begrijpen dat een politicus tijdens zijn bijdrage aan een parlementair debat verschillende publieken aanspreekt. De politicus is natuurlijk in gesprek met zijn opponent, die hij direct aanspreekt. Tegelijkertijd wordt de boodschap die hij uitspreekt ook door anderen gehoord. De politicus is zich daar bewust van en in feite spreekt hij door de discussie met zijn opponent ook tot de rest van het parlement, en tot het electoraat via de televisie of op de publieke tribune. Dat betekent dat het van belang is dat de verschillende toehoorders zijn boodschap begrijpen en bovendien overtuigd worden door het standpunt en de argumenten die hij naar voren brengt.³³ Ten tweede moet worden ingezien dat de politicus twee geïnstitutionaliseerde doelen heeft met zijn bijdrage. In het debat is het niet alleen de bedoeling dat tot een zo goed mogelijke oplossing van een probleem of meningsverschil wordt gekomen – dit wordt de autonome functie genoemd –, maar ook om een zekere verantwoording af te leggen aan het volk, als wiens vertegenwoordiger de politicus optreedt. Om tot een oplossing van een probleem te komen is het van belang dat de politicus zijn directe opponent weet te overtuigen of medestanders weet te vinden in het parlement door zijn betoog. Zijn verantwoording als volksvertegenwoordiger is vooral gericht op de kiezer die hij vertegenwoordigt of hoopt te gaan vertegenwoordigen.³⁴ In één enkele bijdrage moet de politicus dus trachten twee – niet noodzakelijk gelijke – boodschappen te communiceren.

---

³² De term spel werd geïntroduceerd door Huizinga: J. Huizinga, *Homo ludens: Proeve ener bepaling van het spelelement der cultuur* (Amsterdam 1997) 21, via B. Wolthuis, 'Het spelkarakter van het parlementaire debat' in: *Netherlands Journal of Legal Philosophy*, 3 (2007) 12-33.

³³ H.H. Clark, *Using Language* (Cambridge 1996).

³⁴ T. van Haften, 'Dutch parliamentary debate and strategic manoeuvring', in: *Proceedings of the 2nd Rhetoric in Society Conference, Januari 21-23 2009* (2009).

Natuurlijk is er wel enige overlap wanneer een politicus er door zijn betoog in slaagt zijn tegenstander te overtuigen om een maatschappelijk probleem aan te pakken, maar een begrip van verschillende publieken en verschillende geïnstitutionaliseerde doelen is wel van belang om volledig te kunnen begrijpen op welke manier de uitspraken van een politicus gevormd en beperkt worden.

We kunnen de doelen ook omschrijven als verantwoordelijkheden. De politicus heeft de verantwoordelijkheid om zijn achterban te vertegenwoordigen en tegelijkertijd moet de politicus tot uitvoerbare besluiten komen, die vaak voortkomen uit een compromis of een uitwisseling. In het eerste geval heeft de politicus met de verwachting van kiezers te maken, in het tweede geval van collega-politici. Deze verwachtingen komen niet altijd overeen, maar de politicus kan zich niet van één van zijn verantwoordelijkheden losmaken en moet beide rollen zo goed mogelijk combineren. Dat betekent niet dat de politicus geen voorkeur kan hebben om een nadruk te leggen op één van die verantwoordelijkheden. De politicus moet zich echter bewust zijn dat het doel dat hij nastreeft om zo goed mogelijk invulling te geven aan één van zijn verantwoordelijkheden effect heeft op de wijze waarop hij invulling kan geven aan zijn andere verantwoordelijkheid. Wanneer een politicus op geen enkele wijze een bijdrage tracht te leveren aan de besluitvorming, kan dit gevolgen hebben voor de mate waarin zijn achterban zich nog vertegenwoordigd voelt, omdat hun belangen dan niet omgezet worden in beleid. Tegelijkertijd zal een politicus bij besluitvorming ook moeten beseffen dat de besluiten die hij neemt draagvlak moeten vinden bij zijn achterban, omdat hij bij een verlies van steun in een volgende regeerperiode de steun van de kiezer kan verliezen.

Tijdens verschillende debatten kan de verhouding tussen het belang van het uiten van de representatieve verantwoordelijkheid en de autonome verantwoordelijkheid verschuiven. Dat wil zeggen dat de politicus de keuze en de ruimte heeft om in verschillende bijdragen te kiezen of het allereerst in zijn belang is om tot een oplossing van een probleem te komen, of dat hij allereerst wil laten zien dat hij met zijn standpunt een bepaalde kiezersgroep vertegenwoordigt. Bij die afweging laat de politicus natuurlijk ook meewegen tot op welke hoogte hij zijn geloofwaardigheid van de uitoefening van zijn andere verantwoordelijkheid in stand wil houden.

Rondom Prinsjesdag staat de politiek volop in de belangstelling. Tijdens de APB gaan de fractievoorzitters van alle partijen die vertegenwoordigd zijn in de Tweede Kamer in debat met de minister-president over het in de Troonrede, de Miljoenennota en de Rijksbegroting gepresenteerde voorgenomen kabinetsbeleid.³⁵ Sinds 1993 wordt dat gewoonlijk³⁶ gedaan op de woensdag en donderdag direct volgend op de derde dinsdag in september (Prinsjesdag). Tot 1993 werden de Algemene Politieke en Financiële Beschouwingen gecombineerd in een debat in oktober. De APB trekken bijzonder veel media-aandacht. De fractievoorzitters hebben allen gelegenheid zich goed op het debat voor te bereiden, zodat verwacht mag worden dat zij zich bewust zijn van de verschillende publieken die zij door hun bijdrage aanspreken. De extra media-aandacht biedt de fractievoorzitters natuurlijk de kans om zich te profileren. Daarmee hebben zij de gelegenheid om aan hun vertegenwoordigende taak te voldoen, maar misschien moet dit ook meer gezien worden als een plicht – of een verwachting.

Coalitiepartijen en oppositiepartijen geven op verschillende manieren invulling aan hun autonome doelen. De coalitiepartijen verdedigen doorgaans het kabinetsbeleid, terwijl de oppositiepartijen het kabinetsbeleid bekritisieren. Coalitiepartijen zijn daarbij meer gebonden aan het compromis dat zij in de coalitie gesloten hebben en waarvan verwacht wordt dat zij het verdedigen, terwijl oppositiepartijen enkel vanuit hun eigen standpunt het beleid kunnen bekritisieren. Dat betekent dat oppositiepartijen op deze manier meer vrijheid hebben bij de invulling van hun autonome en representatieve doelen, waardoor zij deze dichter bij elkaar kunnen houden. Het uitgangspunt van het dualistische systeem is echter dat ook de fractievoorzitters van de coalitiepartijen de nadruk leggen op de visie van de partij, ook waarin deze verschilt van het beleid dat in de coalitie afgesproken is. Deze

---

³⁵ www.parlement.com.

³⁶ In 2004 werden de Algemene Politieke Beschouwingen een week uitgesteld vanwege ziekte van minister-president Balkenende. Vicepremier Zalm zou een week later het kabinetsbeleid in zijn plaats verdedigen. Om het veelvuldige vroegtijdig lekken van de begroting tegen te gaan werd in 2006 gekozen om de Algemene Politieke Beschouwingen op de woensdag en donderdag een week na Prinsjesdag te houden, maar zonder resultaat. In 2010 werd gewacht met Algemene Politieke Beschouwingen tot de regeringsverklaring van Kabinet Rutte werd gepresenteerd. Dit debat ging in feite dus over de regeringsverklaring en niet allereerst over de begroting gepresenteerd tijdens Prinsjesdag.

dubbele functie van een politicus is essentieel. Hij speelt een dubbele rol en hij tracht beide rollen zo goed mogelijk te spelen in het theater van de politiek.³⁷

De APB zijn een plenair Tweede-Kamerdebat en bestaat uit twee termijnen. Tijdens de eerste termijn van de APB spreken de fractievoorzitters volgens de begrotingsvolgorde over hun visie. Allereerst komt de grootste oppositiepartij aan het woord, gevolgd door de grootste coalitiepartij. Daarna volgen de tweede oppositiefractie en de tweede coalitiefractie en zo verder. Niet alleen de volgorde wordt bepaald door de grootte van de fractie. Grotere fracties krijgen ook meer spreektijd. Gevolg is dat kleine fracties slechts korte tijd kunnen spreken aan het einde van een lange dag debatteren. Tijdens de spreekbeurt van een andere fractievoorzitter kunnen de leiders van kleine fracties echter ook interrumperen. Een interruptie bestaat in principe uit een vraag waarna een debat kan volgen om deze vraag te beantwoorden. Om het aantal interrupties niet te veel uit de hand te laten lopen beperkt de voorzitter het aantal interrupties per onderwerp. De interrupties bieden de kleine partijen een extra gelegenheid om hun standpunten op een prominentere plek in het debat onder de aandacht te brengen. De tweede dag begint de eerste termijn van de kant van de regering, waarin de minister-president het kabinetsbeleid toelicht en verdedigt en eveneens de vragen die de fractieleiders de voorgaande dag hebben gesteld beantwoordt. Wanneer de minister-president is uitgesproken, begint de tweede termijn waarin de fractievoorzitters de gelegenheid hebben te reageren. In de tweede termijn zijn de spreektijden flink ingekort en dienen de fracties moties in. In een motie proberen de fracties een meerderheid van de kamer achter een bepaalde uitspraak te krijgen. In de tweede termijn reageert de minister-president opnieuw en beantwoordt hij de resterende vragen van de fractievoorzitters. Moties waar het kabinet het mee eens is, worden overgenomen.

De Kamervoorzitter leidt de vergadering en handhaaft het Reglement van Orde.³⁸ Sprekers kunnen enkel het woord krijgen van de voorzitter, nadat zij daarom verzocht hebben. Van de fractievoorzitters en de minister-president wordt verwacht dat zij via de voorzitter spreken en zich niet direct tot hun opponent richten. Dat

---

³⁷ H. te Velde, *Het theater van de politiek* (Amsterdam 2003).

³⁸ http://www.tweedekamer.nl/images/Reglement_van_Orde_118-227621.pdf

betekent dat zij in feite tegen de voorzitter over hun politieke opponent spreken. De voorzitter bepaalt ook of een interruptie wordt toegelaten. Een interruptie dient te bestaan uit een korte vraag of opmerking. De voorzitter houdt ook in de gaten of een spreker niet te veel van het onderwerp in beraadslaging afwijkt en bij grove misdragingen kan de voorzitter de spreker vragen zijn of haar woorden terug te nemen.

De Kamervoorzitter speelt dus een belangrijke rol en verschillende voorzitters gaven op verschillende manieren en met een eigen stijl invulling aan die rol. De CDA'er Wim Deetman gaf vanaf 1989 op standvastige en geordende wijze leiding aan de Kamerdebatten. Volgens Deetman zorgde een authentieke stijl voor een levendiger debat. Op dat vlak trachtte hij dan ook zo min mogelijk in te grijpen. Van 1996 tot 1998 werd de Kamer met straffe hand door CDA'er Piet Bukman geleid. Dit zorgde voor een eendrachtige en daadkrachtige Kamer, maar Bukman werd achteraf vooral herinnerd als 'vergaderbeul' en kreeg de bijnaam 'de Lenin van Voorschoten'. Jeltje van Nieuwenhoven (PvdA) had als Kamervoorzitter tussen 1998 en 2002 meer parlementaire ervaring opgedaan dan haar voorganger. Ze had een beter gevoel voor het debat en de regels dienden in haar opvatting dienstbaar te zijn aan het debat.³⁹ Frans Weisglas (VVD) was de eerste liberale voorzitter in 75 jaar toen hij in 2002 aantrad. Weisglas was zelf een scherp debater en gehecht aan parlementaire stijl en correct taalgebruik en wierp zich op als verdediger van de politieke moraal en het aanzien van de politiek.⁴⁰ Gerdi Verbeet (PvdA) is sinds 2006 Kamervoorzitter, in 2010 werd zij herkozen. Verbeet wil de kloof tussen burgers en politiek overbruggen en ook de kloof tussen hoger- en lageropgeleiden door het taalgebruik in de Kamer begrijpelijker te maken, zoals zij ook in haar boek *Vertrouwen is goed maar begrijpen is beter* betoogt.⁴¹ Verschillende Kamervoorzitters blijken verschillende voorkeuren te hebben voor de benadrukking van de geïnstitutionaliseerde doelen van een Kamerlid, waarbij de een meer lijkt te kiezen voor de vertegenwoordigende functie en de ander meer nadruk wil leggen op de besluitvormingsfunctie. Waar Deetman,

³⁹ P. Bootsma en C. Hoetink, *Over lijken: Ontoelaatbaar taalgebruik in de Tweede Kamer* (Nijmegen 2006) 140-143.

⁴⁰ www.parlement.com

⁴¹ G. Verbeet, *Vertrouwen is goed maar begrijpen is beter: Over de vitaliteit van onze parlementaire democratie* (Den Haag 2012).

Van Nieuwenhoven en Verbeet sprekers veel vrijheid gaven om zo veel mogelijk uitdrukking te geven aan hun vertegenwoordigende rol, benadrukten Bukman en Weisglas dat de parlementsleden zich ook aan regels dienden te houden om tot optimale besluiten te komen. Voor Deetman, Van Nieuwenhoven en Verbeet was het doel van het debat in de eerste plaats het uiten van de eigen politieke visie die uiteindelijk tot een compromis kon leiden, terwijl Bukman en Weisglas de nadruk legden op de uitwisseling van standpunten en argumenten om tot een gedeelde oplossing te komen.

3. EFFECTIVITEIT EN REDELIJKHEID

Of de personalisering nu onderzocht wordt op basis van de berichten van journalisten in de media, de perceptie van burgers of een toename in het aantal biografieën of verkiezingsposters dat er over een bepaalde politicus verschijnt, personalisering zonder enige medewerking van de politicus is maar moeilijk voorstelbaar. Natuurlijk, het kan zo zijn dat journalisten er in de afgelopen jaren steeds meer voor hebben gekozen om persoonlijk te berichten over politici en ook biografieën kunnen gedrukt worden zonder medewerking van de persoon in kwestie. Door mij alleen te richten op de uitspraken die de politicus in een debat doet, ontwijk ik dit mogelijke effect. Zo wordt zichtbaar op welke manier de politicus direct invloed probeert uit te oefenen op de kiezer en of het persoonlijke daarin een andere rol is gaan spelen. Op die manier wordt duidelijk wat de mogelijke rol van de politicus is in dit proces.

Om tot een methode te komen die de personalisering in het debat inzichtelijk maakt, moeten we ons echter eerst afvragen, waarom politici aan deze personalisering meewerken. De externe oorzaken die genoemd werden voor de personalisering van de politiek, zoals de ontzuiling, die een afname van de legitimiteit van de politieke partij tot gevolg had, en het veranderende medialandschap zeggen hier wel iets over. Al deze aspecten zijn in enige mate bepalend voor de speelruimte die een politicus heeft. De ontzuiling heeft ertoe geleid dat politici zich op een breder kiezerspubliek konden gaan richten, terwijl zij tegelijkertijd directer concurrentie kregen van politieke tegenstanders die op hun beurt kiezers weg probeerden te halen bij de andere partijen. Het veranderende medialandschap heeft ertoe geleid dat politici eerst via televisie en radio in hun handelen gevolgd werden. Met de opkomst van internet hebben politici steeds meer de mogelijkheid gekregen om direct tot de kiezer te spreken.

Als we echt willen begrijpen waarom politici tot de keuze zouden komen om het persoonlijke meer te benadrukken, moeten we aan het belang denken dat zij daarbij hebben. Wanneer ik kan aantonen dat politici het belangrijker zijn gaan vinden om de persoonlijkheid in een goed daglicht te stellen dan om duidelijk te laten zien waar de partij voor staat, is dat een duidelijke indicatie voor het feit dat politici in ieder

geval van mening zijn dat de politiek personaliseert. Die politici zijn er dan kennelijk van overtuigd dat het effectief is om het persoonlijke meer te benadrukken in de politiek. Zij hebben er dus belang bij om hun effectiviteit te vergroten door het persoonlijke meer te benadrukken. Bij effectiviteit denk ik dan in de eerste plaats aan electorale effectiviteit en niet de overtuigingskracht die het betrekken van het persoonlijke in het debat kan hebben op de politieke tegenstander, hoewel voor de waarneming het onderscheid onbelangrijk is. Dat betekent dat ik ervan uitga dat politici dit in de eerste plaats doen met hun representerende verantwoordelijkheid in gedachten.

Dit onderscheid wordt ook gemaakt in de verschillende manieren waarop argumentatie beschouwd kan worden: dialectica en retorica. In de klassieke benadering van retorica wordt het belang van het persoonlijke door Aristoteles al onderschreven, zoals ik in de inleiding al even aanstipte. Het *ethos* – de indruk die een spreker maakt – is van groot belang voor de overtuigingskracht van een betoog, wanneer de opponent of toehoorder niet zonder meer bereid is naar de argumentatie te luisteren, maar echt geboeid moet worden, of de intellectuele capaciteiten ontbeert of onvoldoende achtergrondkennis heeft om het inhoudelijke betoog te volgen, dan wel gewoon gevoelig is voor irrationele beïnvloedingstechnieken. Vanuit deze beschrijving valt eerder te verwachten dat kiezers door deze beïnvloedingstechnieken zijn te overreden, dan de politieke opponent. Het is mede daarom dat we kunnen aannemen dat een waargenomen personalisering gericht is op de vertegenwoordigende functie, waarmee electoraal effect bereikt kan worden.

Volgens Aristoteles is de indruk die een spreker maakt zelfs het meest effectieve overtuigingsmiddel – overtuigender nog dan *logos*: de argumentatie. Het is volgens Aristoteles daarom belangrijker dat een spreker vertrouwen wekt dan dat hij specifieke argumenten aanvoert. Een sprekers *ethos* wordt opgebouwd uit drie ‘deelindrukken’. Toehoorders laten zich eerder overtuigen door een spreker die een deskundige, eerlijke en welgezinde indruk maakt. Natuurlijk wordt de indruk die een spreker maakt niet alleen bepaald door de woorden die hij spreekt, maar ook door de manier waarop hij deze presenteert en de ideeën die een publiek voorafgaand aan een debat over de spreker had.

Maar het is niet enkel effectief om het eigen *ethos* zo goed mogelijk neer te zetten. Toehoorders zijn minder snel geneigd om de argumenten aan te nemen van iemand die weinig verstand van zaken lijkt te hebben, oneerlijk lijkt te zijn of onvoldoende oog heeft voor de belangen van de toehoorder. Het kan daarom evengoed zeer effectief zijn om te wijzen op de ondeskundigheid van de tegenstander, wanneer hij in een debat niet direct de nodige kennis over een onderwerp paraat heeft; of om duidelijk te maken dat een opponent oneerlijk is, wanneer zijn uitspraken niet overeenkomen met uitspraken die hij eerder heeft gedaan; of erop te wijzen dat het standpunt dat de tegenstander inneemt niet in overeenstemming is met de wensen van het publiek.⁴²

Dat betekent zeker niet dat Aristoteles de argumentatie om een standpunt te verdedigen of te ondergraven onbelangrijk vond. Integendeel: *Logos* (argumentatie) was voor Aristoteles het belangrijkste overtuigingsmiddel (hoewel Aristoteles wel toegaf dat *logos* minder effectief is dan *ethos*). Quintilianus zou later in *De opleiding tot Redenaar* argumentatie metaforisch als volgt beschrijven:

‘2 Toch dient al het andere, dat in een meer vloeiende taalstroom neerdaalt, slechts tot hulp en verfraaiing van de argumenten, en verleent het deze spieren waaruit de zaak eigenlijk bestaat, het omhulsel van een fraai lichaam. Als we bijvoorbeeld beweren dat iets uit woede, angst of begeerte is gedaan, kunnen we uitweiden over de eigenschappen van deze emoties. We prijzen, laken amplificeren, bagatelliseren, beschrijven, schrikken af, klagen, troosten en sporen aan op dezelfde wijze. 3 maar zulke middelen kan men uitsluitend gebruiken wanneer de feiten vaststaan of als zodanig gepresenteerd kunnen worden.’⁴³

Ook vanuit de retorica wordt dus zeker onderkend dat bij de overtuiging van een minder kritisch publiek argumentatie een belangrijke rol speelt. De dialectica richt zich echter enkel op de deugdelijkheid van de spieren: In hoeverre zijn deze in staat het naar voren gebrachte standpunt te dragen? Hoewel ook de dialectica in essentie is gebaseerd op Aristoteles' klassieke werk, hebben zich in deze tak van

⁴² A. Braet, *Retorische kritiek: overtuigingskracht van Cicero tot Balkenende* (Den Haag 2007) 49-53.

⁴³ Quintilianus, *De opleiding tot Redenaar, boek V: De vinding: De argumentatie*, vertaald door Piet Gerbrandy (Groningen 2007) 244.

argumentatietheorie sinds de late jaren vijftig⁴⁴ belangrijke ontwikkelingen voorgedaan die zouden leiden tot een analytische scheiding tussen de klassieke retorica en pragma-dialectica, zoals die is ontwikkeld door Van Eemeren en Grootendorst, waarbij argumentatief taalgebruik benaderd wordt als middel om een verschil van mening op te lossen. Zij hanteerden de volgende definitie:

‘Argumentatie is een verbale, sociale en rationele activiteit die erop gericht is een redelijke beoordelaar van de aanvaardbaarheid van een bepaald standpunt te overtuigen door de in het standpunt uitgedrukte propositie door middel van een constellatie van proposities te rechtvaardigen of te ontkrachten.’⁴⁵

Deze benadering van argumentatie heeft geleid tot een normatief en descriptief kader waarbinnen argumentatie contextloos beoordeeld kan worden op deugdelijkheid.⁴⁶ Wanneer argumentatie wordt beoordeeld op deugdelijkheid, kan een inschatting gemaakt worden in hoeverre de gekozen argumentatie bevorderlijk is voor het oplossen van een meningsverschil. Binnen dit onderzoek zou het een middel kunnen zijn om na te gaan in hoeverre de politicus tot deugdelijke besluitvorming komt. Het persoonlijke is in een kritische discussie geen factor die bijdraagt aan het oplossen van een meningsverschil: integendeel. In de normatieve en contextloze pragma-dialectische argumentatietheorie van F.H. van Eemeren en R. Grootendorst wordt het in stelling brengen van argumenten die gericht zijn op de persoon van de tegenstander gezien als drogredelijk, omdat zij een redelijke oplossing van een verschil van mening in de weg staan. Deze drogredes wordt ook wel *argumentum ad hominem* genoemd en kent drie verschillende varianten: de *abusive*-, de *circumstantial*- en de *tu quoque*-variant. De *abusive*-variant kunnen we het beste beschrijven als een directe belediging, waarmee getracht wordt de intelligentie of integriteit van de tegenstander in het algemeen in twijfel te trekken. De

⁴⁴ S.E. Toulmin, *The Uses of Argument: Updated Edition* (Cambridge 2008) 8ste druk, 1e druk 2003, origineel 1958. en C. Perelman en L. Olbrechts Tyteca, *The New Rhetoric: A treatise on Argumentation* (Notre Dame 1969) origineel in het Frans, *La Nouvelle Rhétorique: Traité de l'argumentation* (Parijs 1958).

⁴⁵ Van Eemeren en Grootendorst, *Kritische discussie*, 11.

⁴⁶ Volgens A.R. Edwards zouden voor maatschappelijk gevoelige debatten echter speciale regels moeten gelden in het parlementaire debat. Zie: A.R. Edwards, ‘De bijdrage van politici aan maatschappelijke discussies’, in: H. Kloosterhuis en H.J. Plug, red., *Het redelijke debat: Argumentatie in juridische, politieke en maatschappelijke discussies* (Amsterdam 1993) 58-69.

tegenstander wordt bijvoorbeeld als dom, oneerlijk of onbetrouwbaar afgeschilderd. Bij de *circumstantial*-variant wordt de argumentatie van de tegenstander als rationalisatie afgedaan, die zijn ware beweegredenen – die gevoed worden door eigenbelang – moet verhullen. In dit geval zou de andere partij in deze kwestie niet in staat zijn tot een onpartijdig oordeel te komen. De *tu-quoque*-variant wijst op inconsequenties in het betoog en handelen van de opponent of op tegenstrijdigheden tussen wat de tegenstander tijdens een andere discussie heeft gezegd en zijn huidige standpunt en argumenten. Bij deze variant wordt de geloofwaardigheid van de tegenstander ondermijnd door te wijzen op inconsequenties. *Argumentum ad hominem* wordt als een drogreden gezien, omdat men hierdoor niet ingaat op de *argumenten* van de tegenstander. Er wordt dus geen twijfel geuit over de argumenten van de tegenstander en ook worden zijn argumenten niet weerlegd. In plaats daarvan wordt geprobeerd instemming te verwerven voor de eigen argumentatie door de tegenpartij in diskrediet te brengen. Daardoor wordt de oplossing van het eigenlijke verschil van mening niet alleen uitgesteld, maar ook belemmerd. Het beperkt de tegenstander namelijk in het innemen van een standpunt, waardoor hij geen eerlijke kans krijgt in de discussie. Zijn argumenten en standpunten worden niet inhoudelijk beoordeeld, maar zij worden al als onjuist opgevat, door het beeld dat van hem geschetst is.⁴⁷

De parallellen tussen de afbraak van het *ethos* van de tegenstander en de *ad hominem*-drogreden zijn opvallend, hoewel zij niet één op één overeenkomen. Dat wat door Aristoteles als zeer effectief overtuigingsmiddel wordt gezien, is binnen de pragma-dialectica een overtreding die de oplossing van een verschil van mening ernstig in de weg kan staan. De reden dat de verschillende theorieën tot een zo verschillend idee over een persoonlijke aanval staan, is de functie van het debat. Waar bij een retorische analyse vooral gekeken wordt naar de overredingskracht van een spreker ten overstaan van een publiek, wordt bij dialectica de aandacht vooral gericht op het oplossen van een verschil van mening. In andere woorden: bij de dialectische benadering is het ook van belang dat de tegenstander overtuigd wordt

---

⁴⁷ Van Eemeren en Grootendorst, *Kritische discussie*, 181-182.

door de argumenten van de tegenstander, terwijl het bij de retorica enkel om de overredingskracht gaat, waarbij argumenten ook een rol kunnen spelen.

In het politieke debat zouden we de redelijkheid van een politicus bij zijn autonome verantwoordelijkheid kunnen analyseren met behulp van dialectica. De vertegenwoordigende verantwoordelijkheid van de politicus kan geanalyseerd worden op effectiviteit met behulp van retorica. Op basis hiervan zouden we moeten concluderen dat een persoonlijke aanval effectief is bij de uitvoering van de vertegenwoordigende verantwoordelijkheid en onredelijk bij de uitvoering van de autonome verantwoordelijkheid. De wat formeel ogende scheiding tussen retorische effectiviteit en dialectische redelijkheid blijkt in de reële context van het politieke debat echter niet eenvoudig houdbaar. Redelijkheid en effectiviteit lijken elkaar op het vlak van de persoonlijke aanval in de weg te lopen en dus is het voorstelbaar dat politici schuiven in hun argumentatie om zo goed mogelijk aan beide verantwoordelijkheden te voldoen. Dat is te begrijpen wanneer ingezien wordt dat politici zelf ook geen strikte scheiding kunnen aanbrengen in een debat waarin zij bezig zijn met het oplossen van een verschil van mening, maar ook aan willen tonen dat zij hun kiezer zo goed mogelijk vertegenwoordigen.

In *Strategic Maneuvering in Argumentative Discourse* wordt getracht de contextloze pragma-dialectische argumentatietheorie toepasbaar te maken voor situaties waarin sprekers niet alleen tot doel hebben om tot een oplossing van een verschil van mening te komen, maar ook proberen een publiek te overtuigen. Met andere woorden: de theorie van het strategisch manoeuvreren is erop gericht inzichtelijk te maken op welke manieren sprekers hun dialectische doelen met hun retorische doelen trachten te combineren. Daardoor wordt het mogelijk om ook argumentatieve analyses uit te voeren in de parlementaire context waarin de verschillende doelen van de spreker zijn geïnstitutionaliseerd door de verschillende verantwoordelijkheden van de spreker: de autonome en de vertegenwoordigende verantwoordelijkheid. Hoewel het soms lijkt dat politici zich in het geheel niet druk maken over de invulling van hun autonome verantwoordelijkheid, blijft het daarbij toch van belang dat zij een redelijke indruk wekken. Wanneer zij dit niet doen is dit namelijk ook schadelijk voor de indruk die zij maken. Zij kunnen echter wel trachten

om, terwijl zij zoveel mogelijk trachten binnen de redelijkheidsgrenzen te blijven, hun retorische effectiviteit te maximaliseren. Van Eemeren verwoordt het als volgt:

‘[W]hen two political rivals are debating each other on television in election time, they still have to conduct their argumentative discourse with each other as if it is aimed at resolving a difference of opinion on the merits in order to maintain decorum and to appear reasonable to the viewers who are their intended audience. Even in the extreme case of the seemingly irresolvable controversies known as “deep disagreements” the parties usually go through the motions of trying to resolve a difference of opinion on the merits, if only to give the impression of being reasonable to a third party consisting of outsiders.’⁴⁸

Dat betekent dat de theorie van het strategisch manoeuvreren de ruimte biedt om naar de twee functies van de politicus te kijken, terwijl er tegelijkertijd rekenschap wordt gegeven van de onderling beperkende werking. Politici zullen trachten om beide functies zo effectief mogelijk uit te voeren en dus een zo groot mogelijke retorische en dialectische effectiviteit te bereiken. Tijdens een televisiedebat in de verkiezingsperiode zal een politicus zich naar verwachting meer richten op zijn vertegenwoordigende functie. Tijdens een verkiezingsdebat hoeven er ter plekke geen oplossingen gevonden te worden. Maar zelfs in die situatie zullen politici zich moeten houden aan redelijkheidsnormen, om door het publiek serieus genomen te worden. Tijdens de Algemene Politieke Beschouwingen staat wel degelijk beleid ter discussie en politici zullen hierin ook een redelijke houding aan moeten nemen. Wanneer zij het beleid kunnen beïnvloeden, zal dit bovendien gewaardeerd worden door de kiezer. Uitlatingen die een oplossing in de weg staan zijn retorisch niet erg effectief. Natuurlijk kunnen de verschillen van mening zeer groot zijn en kunnen de debaters standpunten innemen die tegenover elkaar staan. Dan wordt het misschien moeilijk om tot een oplossing te komen, maar enkel wanneer redelijkheidsgrenzen worden overschreden in de wijze van debatteren, is dit schadelijk voor het komen tot een oplossing.

---

⁴⁸ Van Eemeren, *Strategic Maneuvering*, 1.

Binnen de theorie van het strategisch manoeuvreren wordt de institutionele context voorgesteld als een communicatief actietype. Iedere institutionele context heeft zijn eigen regels en conventies. Door te analyseren welke veranderingen waarneembaar zijn in de wijze waarop politici elkaars ethos aanvallen en door na te gaan op welke wijze daarbij de redelijkheid in gevaar komt tracht ik erachter te komen op welke manier politiek persoonlijker wordt en in welke mate dit ongunstig is voor het oplossen van meningsverschillen. In het kader van de theorie van het strategisch manoeuvreren kunnen we dat zien als een onderzoek naar een ontwikkelend communicatief actietype:

[W]hen examining conventionalized argumentative practices we are not interested in individual speech events as such but as speech events as instantiations of some general communicative practice.⁴⁹

De analyse van ethosaanvallen en drogredelijkheid en het metadebat over beide kunnen inzicht verschaffen in een veranderende institutionele context. Met behulp van mijn analyses kan ik inzichtelijk maken hoe de onzichtbare grenzen die betrekking hebben op het persoonlijke in de tijd kunnen verschuiven.

---

⁴⁹ Van Eemeren, *Strategic Maneuvering*, 139.

4. METHODE VAN SELECTIE

De theorie van het strategisch manoeuvreren geeft dus de mogelijkheid om tot inzicht te komen op welke manieren politici hun retorische en dialectische doelen trachten te combineren. Je zou ook kunnen zeggen dat de theorie van het strategisch manoeuvreren inzichtelijk maakt hoe politici met behulp van argumentatie hun autonome en vertegenwoordigende verantwoordelijkheid trachten te vervullen. De context waarbinnen het debat zich afspeelt bepaalt daarin de ruimte die politici hebben om hun doelen te bereiken. Voor een volledig inzicht van het gebruik van het persoonlijke in een debat zal ik in mijn analyse dus drie aspecten in beschouwing nemen: de context waarin het debat zich afspeelt, het gebruik van ethosafbraak om retorische effectiviteit te behalen en de mate van redelijkheidsoverschrijding door het gebruik van ethosafbraak.

Allereerst de context: Zoals duidelijk werd speelt het persoonlijke binnen die theorie een bijzondere rol, omdat er een zekere spanning kan ontstaan tussen effectiviteit en redelijkheid. Een goed begrip van de context waarin het debat plaatsvindt is daarom van belang. In hoofdstuk 2 heb ik al enige aandacht besteedt aan de gebruiken en regels in het parlementaire debat tijdens de Algemene Politieke Beschouwingen. Omdat de context echter ook de speelruimte bepaalt waarbinnen politici kunnen manoeuvreren is het ook steeds van belang een meer specifieke context te schetsen per APB, omdat veranderingen in de context aanwijzingen kunnen geven voor de oorzaken van personalisering in het politieke debat, wanneer ik deze zal waarnemen. Natuurlijk is het ook voor het begrip van de politieke situatie van belang hoe de politieke werkelijkheid er op dat moment uitziet. Daarom zal ik in mijn analyse steeds beginnen met een contextschets. In die contextschets zal ik ook inzichtelijk maken op welke wijze deelnemers aan het debat hun taakopvatting expliciet verwoorden. Die taakopvatting kan geuit worden om tegenstanders op hun verantwoordelijkheden te wijzen, maar ook om duidelijk te maken wat het vertrekpunt is van de politicus wanneer hij zijn standpunten verwoordt. Ook ingrepen van de voorzitter worden in de contextschets meegenomen, omdat daaruit duidelijk wordt wanneer zekere regels overschreden worden. Zo geeft Cohen tijdens de Algemene Politieke Beschouwingen zijn visie op de wijze van debatteren:

De heer Cohen (PvdA): [E]en debat moet op het scherpst van de snede gevoerd worden, standpunten moeten helder verwoord worden; maar kan het misschien soms een onsje zakelijker, met iets minder opwinding?⁵⁰

Cohen zegt dat in zijn ogen het debat wel op het scherp van de snede gevoerd moet worden, maar dat dat niet ten koste van de zakelijkheid van het debat mag gaan. Meer nog dan door het doen van uitspraken over hun taakopvatting, laten politici met hun wijze van debatteren zien welke verantwoordelijkheden zij tijdens het debat de voorkeur geven.

Ten tweede zal ik dan ook een selectie van fragmenten maken waarin politici expliciet het ethos van de tegenstander proberen te schaden. Daarbij maak ik nog geen onderscheid tussen gevallen die deugdelijk of ondeugdelijk zijn. Ik kijk enkel naar de uiting die schadelijk is voor het ethos van de opponent. Alleen wanneer een spreker expliciet wijst op de ondeskundigheid, oneerlijkheid of onwelwillendheid van de tegenstander zal ik een fragment ook daadwerkelijk selecteren. Op die manier krijg ik per APB een overzicht van het aantal ethosaanvallen. Daarmee kan ik bovendien ook inzichtelijk maken met welke van de drie deelindrukken van de tegenstander politici trachten aan te vallen en ook welke tegenstanders politici in het debat kiezen. Op die manier wordt inzichtelijk welke strategie politici kiezen. Eerder dan te spreken over aantallen, zal ik mij richten op opvallendheden in de wijze waarop politici afbraak trachten te doen aan het ethos van hun tegenstander. Met opvallendheden bedoel ik veelvoorkomende patronen of uitingen, eerder dan op zich zelfstaande situaties, die slechts een enkele maal voor lijken te komen. Daarbij let ik ook op de verwoording van de aanval. Tijdens de Algemene Politieke en Financiële Beschouwingen van 1990 worden bijvoorbeeld met enige regelmaat scherpe woorden gebruikt, die vervolgens worden genuanceerd:

De heer Van Mierlo (D66): [...] De minister-president zegt dat de samenleving ziek is en dat is zo, maar als de dokter aan je bed ook niet helemaal lekker is, dan

---

⁵⁰ Handelingen der Tweede Kamer, *Regeringsverklaring/Algemene Politieke Beschouwingen*, 26 oktober 2010, 13-7.

heb je een echt probleem. Ik bedoel met de dokter niet de minister-president in persoon, maar de wereld waar hij voor staat: de overheid, de politiek, wij dus.⁵¹

In eerste instantie kan de uitlating van D66-fractievoorzitter Hans van Mierlo zo begrepen worden dat hij premier Ruud Lubbers ziek noemt. Hij herstelt dit beeld wel, maar de schade aan het ethos is dan natuurlijk al aangericht. Het komt tijdens deze Algemene Politieke en Financiële Beschouwingen vaker voor dat de sprekers harde bewoordingen gebruiken om hun tegenstanders te schaden, waarna zij deze vervolgens afzwakken.

Ten derde zal ik op basis van de context uiteindelijk bepalen in welke mate de redelijkheid van het debat verstoord wordt. Daarbij richt ik mij in de eerste plaats op de verwoording en de context waarbinnen de aanval plaatsvindt om erachter te komen hoe en in welke mate het debat eventueel verstoord wordt. Zo wordt van de Kamer verwacht dat zij het kabinet controleert. Het ligt dus zeer voor de hand dat vanuit de autonome functie van een Kamerlid in het debat de deskundigheid, eerlijkheid en welwillendheid van een minister of staatssecretaris onderwerp van discussie is. Wanneer een lid van de regering als ondeskundig, oneerlijk of onwelwillend wordt neergezet, mag van de beschuldiger wel verwacht worden dat hij zijn standpunt onderbouwt met argumenten. Vanuit de vertegenwoordigende verantwoordelijkheid is het echter ook van belang de verschillen tussen partijen te benadrukken en daarbij kan het effectief zijn om de fractievoorzitter van de partij aan te vallen. Ook daarbij is het van belang dat de stelling wordt onderbouwd. De deskundigheid, eerlijkheid of welwillendheid van fractievoorzitter mag ter discussie gesteld worden, omdat hun rol als vertegenwoordiger ook door de Kamer beoordeeld mag worden. Op die manier kan een fractievoorzitter zichzelf als een beter alternatief presenteren. Het gevaar van onredelijkheid zit eerder in het feit, dat in de zoektocht naar punten waarop de tegenstander ondeskundig, oneerlijk of onwelwillend genoemd kan worden, deze tegenstander onterecht bepaalde uitspraken, ideeën of handelingen worden toegeschreven, of dat sprekers zich niet laten vastleggen op door hen geïmpliceerde standpunten, zoals in dit fragment

---

⁵¹ Handelingen der Tweede Kamer, *Rijksbegroting voor 1991*, 9 oktober 1990, 7-272 – 7-273.

tussen VVD-fractievoorzitter Mark Rutte en PvdA-fractievoorzitter Wouter Bos tijdens de Algemene Politieke Beschouwingen van 2006:

De heer Rutte (VVD): [...] U wilt dat de leraar in het basisonderwijs er 2,5% op achteruitgaat. Hij gaat nog meer betalen voor zijn pensioen. Hij gaat nog meer betalen voor zijn pensioen wanneer hij 65 wordt. Dat staat in uw plannen. Hij verdient namelijk meer dan het bedrag dat men volgens u mag verdienen om niet te hoeven bijdragen voor de AOW. U zegt daarmee feitelijk: wij gaan ook de leraar in het basisonderwijs extra laten betalen.

De heer Bos (PvdA): Dat zeggen wij helemaal niet.⁵²

In dit fragment trekt Rutte verkeerde conclusies, of wil Bos zich niet binden aan de conclusies die op basis van zijn programma getrokken kunnen worden. In beide gevallen wordt een redelijke oplossing van het meningsverschil in de weg gestaan. Rutte verwoordt het hier overigens alsof de korting op het pensioen van basisschoolleraars een wens zou zijn van Bos. Hij zou het ook als een gevolg van het programma kunnen presenteren en aan Bos de ruimte laten om de wenselijkheid van die situatie te beoordelen. Door het op deze manier te presenteren richt hij zich meer op het aantonen van verschillende politieke keuzes, dan op het komen tot een oplossing. Bij de behandeling van redelijkheid is het niet allereerst mijn doel om drogredelijkheid aan te wijzen, maar veel eerder te laten zien wat bepaalde keuzes voor gevolg hebben voor een redelijke oplossing van een meningsverschil.

Op basis van de analyse van de context, ethosafbraak en redelijkheid kan ik tenslotte samenvatten welke rol het persoonlijke heeft gespeeld tijdens de verschillende algemene politieke (en financiële) beschouwingen en welke institutionele conventies lijken te gelden die het gebruik van het persoonlijke tijdens het debat beperken.

---

⁵² Handelingen der Tweede Kamer, *Algemene Politieke Beschouwingen*, 27 september 2006, 5-204.

5. ANALYSE

Lubbers III

VVD-fractievoorzitter Joris Voerhoeve kwam op 2 mei met een motie waarin hij kabinet-Lubbers II vroeg af te zien van de aftopping van het reiskostenforfait. Premier Ruud Lubbers liet de motie niet meer in stemming brengen, maar trok zijn conclusies en diende op 3 mei het ontslag in, waarna vervroegde verkiezingen werden georganiseerd. Na de val van het Kabinet-Lubbers II over de aftopping van het reiskostenforfait handhaafde het CDA tijdens de Tweede-Kamerverkiezingen op 6 september 1989 zijn 54 zetels. De VVD verloor vijf zetels en kwam uit op 22 – de breker betaalt⁵³ –, waardoor de combinatie CDA-VVD nog maar een wankel meerderheid zou behalen en dus werd gekozen voor een combinatie met de PvdA (49 zetels), waarmee een Kamermeerderheid van 103 zetels bereikt kon worden, om kabinet-Lubbers III te vormen. De VVD kwam daarmee voor het eerst in zeven jaar in de oppositie terecht, waar zij zich vergezeld vond van D66 (12 zetels), GroenLinks⁵⁴ (6 zetels), SGP (3 zetels), GPV (2 zetels), RPF (1 zetel) en CD (1 zetel).

Context

De eerste Algemene Politieke en Financiële Beschouwingen van kabinet-Lubbers III vonden plaats op 9 en 10 oktober 1990. Tijdens deze beschouwingen werd met enige regelmaat gereflecteerd op de rol van de politicus en de wijze waarop deze wenselijk diende te handelen. Toen PvdA-fractievoorzitter Thijs Wöltgens zichzelf vergeleek met Odysseus had hij natuurlijk kunnen verwachten dat hem dit op kritiek van zijn concurrenten zou komen te staan. In Wöltgens visie zou een politicus zich moeten binden aan normen om stevig in de schoenen te kunnen staan ten opzichte van de roep van de kiezer, zoals Odysseus zich aan de mast bond om op zijn tocht tussen Scylla en Charybdis de verleidelijke zang van de Sirenen te weerstaan.⁵⁵ Met andere woorden: in Wöltgens visie was een politicus enkel in staat om zijn doel te bereiken

⁵³ Deze politieke wetmatigheid werd vastgesteld door: H. Anker en E. Oppenhuis, 'De breker betaalt: De kabinetscrisis van 2 mei 1989' in: *Jaarboek 1989 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 1989)113-130.

⁵⁴ GroenLinks nam deel als lijstcombinatie van CPN, PSP, PPR en EVP en zou eind 1990 definitief fuseren.

⁵⁵ Wöltgens zou zijn visie later herhalen in een pamflet: M.A.M. Wöltgens, *De Nee-zeggars of De politieke gevolgen van het economisch liberalisme* (Amsterdam 1996).

wanneer hij zich niet enkel liet leiden door de roep van de kiezer. In Wöltgens opvatting heeft een politicus primair een autonome verantwoordelijkheid en legde hij verantwoording af bij de verkiezingen. CDA-fractievoorzitter Elco Brinkman waarschuwde Wöltgens voor teleurstellingen door hem tijdens de Algemene Beschouwingen Vondels *Palamedes oft Vermoorde Onnooselheyd*⁵⁶ voor te dragen:

De heer Brinkman (CDA): [...]

“Die zorgt en waakt, en slaaft, en draaft, en ploegt, en zweet,

En tot 's lands oorbaar vast een lastig ampt betreedt,

En waant de mensen aan zijn vroomheid te verbinden:

Die zal zich jammerlijk in 't end bedrogen vinden

Van 't wispelturig volk; dat veel te los van hoofd

Genoten dienst vergeet, en leider! 't Kwaad gelooft”.⁵⁷

Brinkman wijst erop dat Wöltgens helemaal niet is gebonden aan de mast, maar zelf zijn koers moet bepalen en zich daarbij rekenschap moet geven van zijn vertegenwoordigende verantwoordelijkheid, als hij niet zo wil eindigen als Johan van Oldenbarnevelt.⁵⁸ In de ogen van Brinkman betekent het negeren van de wil van het volk (politieke) zelfmoord.

Maar tijdens deze Algemene Politieke en Financiële beschouwingen kwam niet alleen de dubbele verantwoordelijkheid van de politicus ter sprake. Ook kwam het belang van het dualisme ter sprake, waarbij de fractievoorzitters van de coalitiepartijen onafhankelijk van het kabinet standpunten moeten kunnen innemen en vanuit de visie van hun fractie kritiek moeten kunnen leveren op kabinetsbeleid. Alleen wanneer het dualisme voldoende in acht wordt genomen kan een Kamerlid autonoom opstellen. Dat die scheiding in de praktijk moeilijk is vol te houden blijkt uit het volgende fragment:

⁵⁶ J. van den Vondel, *Palamedes oft vermoorde Onnooselheyd: Treur-spel* (Amsterdam 1625).

⁵⁷ Handelingen der Tweede Kamer, 9 oktober 1990, *Rijksbegroting 1991*, 7-267. In de originele druk geschreven als: Die sorgt, en waeckt, en slaeft, en draeft, en ploegt, en sweet, En tot 's Landts oorbaar vast een lastigh ampt betreed, En waent de menschen aen syn' vroomheyd te verbinden: Die sal sich jammerlijck in 't end' bedrogen vinden, Van 't wispelturigh volck; dat veel te los van hoofd, Genooten dienst vergeet, en leyder 't quaed gelooft. In: Vondel, *Palamedes*, 17.

⁵⁸ Het toneelstuk stamt uit 1625 en was bedoeld als kritiek op de terechtstelling van Johan van Oldenbarnevelt door Prins Maurits.

De heer Bolkestein (VVD): [...] Nu de vraag aan de heer Wöltgens. Hij sprak over de tussenbalans. Wanneer verwacht hij dat de resultaten van deze tussenbalans bekend worden?

De heer Wöltgens (PvdA): Wij proberen nu net het dualisme in te voeren. Het lijkt mij dat de regering het antwoord op deze vraag moet geven. Ik wil mij ook niet zo ver laten brengen dat ik de regering voorschrijf wanneer zij met de tussenbalans moet komen. Ik meen dat het uw grootste probleem is of dit voor of na de statenverkiezingen gebeurt. De regering heeft daarop een antwoord gegeven: begin januari of voor februari. U hoeft zich in ieder geval geen zorgen te maken.⁵⁹

Wöltgens maakt duidelijk dat het niet zijn taak is de vraag te beantwoorden, vanwege het dualisme, maar voelt zich tegelijkertijd niet direct geroepen de regering aan een einddatum te houden. Bovendien geeft hij vervolgens alsnog min of meer antwoord op de vraag.

Ethos

Gezien de zetelverdeling in de Tweede Kamer na de verkiezingen van 6 september 1989 zou men kunnen verwachten dat de PvdA meer heeft moeten inleveren dan het CDA in het coalitieakkoord. Dit heeft de fractievoorzitter van de PvdA er echter niet toe gebracht de fractievoorzitter van de coalitiepartij of leden van het kabinet openlijk extra te bekritisieren. Eenmaal noemt hij Brinkman een 'echte anti-revolutionair' - en dat was meer als woordgrapje bedoeld⁶⁰ - en eenmaal heeft Wöltgens kritiek op minister Koos Andriessen van Economische Zaken, die de aardgasbaten aan wil wenden om kostenoverschrijding elders in de begroting te dekken en daarmee ingaat tegen de wil van de fractie van het CDA.⁶¹ Wöltgens is wel zeer kritisch over zijn tegenstander Bolkestein, die hij regelmatig aanvalt op zijn deskundigheid door er herhaaldelijk op te wijzen dat Bolkestein geen alternatieven

⁵⁹ Handelingen der Tweede Kamer, *Rijksbegroting voor 1991*, 9 oktober 1990, 7-284.

⁶⁰ *Ibidem*, 7-274.

⁶¹ *Ibidem*, 7-278.

voor de begroting heeft gepresenteerd⁶² om uiteindelijk verbazing te veinzen wanneer Bolkestein wel met een voorstel komt:

De heer Wöltgens (PvdA): Nu de heer Bolkestein ons verrast met het feit dat hij toch over ideeën blijkt te beschikken over hoe het beter zou kunnen, vind ik het jammer dat hij zijn eerste termijn heeft laten gaan om daar de aandacht op te vestigen.⁶³

Brinkman is minder voorzichtig wanneer het leden van het kabinet betreft. Wanneer hij kritiek heeft op het handelen, spreekt hij de verantwoordelijke bewindsvoerder hier direct op aan, zonder daarbij rekening te houden met enige ethosafbraak. Hij beperkt zich echter wel tot PvdA-ministers en uit geen kritiek op ministers van het CDA. Vooral minister Wim Kok van Financiën moet het ontgelden. Hij wordt aangesproken op het invoeren van een kwartje extra accijns op brandstof en de gestegen inkomsten op aardgasbaten, die worden veroorzaakt door onrust in de Golf. Brinkman creëert een tegenstelling tussen Kok en de bevolking om aan te tonen dat zijn handelen niet in hun belang is:

De heer Brinkman (CDA): [...] Het gaat ons gelukkig nog voor de wind, maar wij weten dat terwijl ons gas minister Kok rijker lijkt te maken, onze landgenoten in bedrijven, in de auto en thuis bij de kachel voor OPEC-barrels de prijs betalen.⁶⁴

Brinkman waarschuwt ook minister Hedy d'Ancona van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur en minister Jan Pronk voor Ontwikkelingssamenwerking, omdat zij beleid uitvoeren waar volgens hem geen draagvlak voor is.⁶⁵ Maar Brinkman, die overigens de meeste uitspraken doet die schadelijk kunnen zijn voor het ethos van zijn tegenstander, heeft natuurlijk nog vaker kritiek op de fractievoorzitters van de grootste oppositiepartijen VVD en D66. Brinkman verwijt Bolkestein geen verantwoordelijkheid te nemen, omdat hij geen concrete suggesties doet om tot een

---

⁶² Handelingen der Tweede Kamer, *Rijksbegroting voor 1991*, 9 oktober 1990, 7-277.

⁶³ *Ibidem*, 7-283.

⁶⁴ *Ibidem*, 7-256.

⁶⁵ *Ibidem*, 7-257 – 7-258.

lager financieringstekort te komen. De kritiek op fractievoorzitter Hans van Mierlo van D66 is meer gericht op zijn karakter:

De heer Brinkman (CDA): [...] Toch is zo'n ideologie zo gek nog niet, mijnheer Van Mierlo, omdat zij je tenminste helpt aan ook nog een andere meetlat dan het eeuwige guldensteken of slechts je eigen gevoel voor redelijkheid.⁶⁶

Hiermee tracht Brinkman zijn eigen betrouwbaarheid af te zetten tegen Van Mierlo's betrouwbaarheid, waarbij hij zijn eigen betrouwbaarheid boven die van Van Mierlo stelt vanwege het externe normerend systeem dat de ideologie van het CDA hem biedt.

De christelijke oppositiepartijen richten hun pijlen op een vergelijkbare wijze op het CDA. Minister van Landbouw, Natuur en Visserij wordt door fractievoorzitter Gert Schutte van de GPV aangesproken op het feit dat in zijn vorige functie van staatssecretaris van Economische Zaken geen oog had voor de zondagsrust:

De heer Schutte (GPV): [...] Ik wens de nieuwe bewindslieden Gods zegen toe en hoop dat de nieuwe minister erin zal slagen, de belangen van de hem toevertrouwde bedrijfstakken te behartigen met handhaving van onze rechtsorde. Helaas meende hij zijn staatssecretariaat op Economische Zaken te moeten afronden met een inbreuk op de vrijheid van dagbladuitgevers, die meer dan hij oog lijken te hebben voor de publieke betekenis van de zondagsrust. Hopelijk was dit de laatste gemiste kans voor deze christen-democratische bewindsman.⁶⁷

En fractievoorzitter Bas van der Vlies van de SGP zegt:

De heer Van der Vlies (SGP): [...]De voorzitter van de fractie van het CDA zou er goed aan doen bij zijn speurtocht naar een nieuwe identiteit te varen op het

---

⁶⁶ Handelingen der Tweede Kamer, *Rijksbegroting voor 1991*, 9 oktober 1990, 7-267.

⁶⁷ *Ibidem*, 7-291

compas van het universele woord van God. De “C” in het CDA is ons al lang te vaag gebleven.⁶⁸

Op die manier laten zij hun kiezers zien dat zij voor een echt christelijk geluid beter terecht kunnen bij de kleinere partijen, waarmee zij Brinkman dus min of meer in een spagaat brengen.

De grote oppositiepartijen richten zich enkel tot het hun tegenstanders in de coalitie en in nog sterkere mate op het kabinet. Bolkestein is vrij expliciet in zijn kritiek ten opzichte van bewindslieden in het kabinet. Minister Kok wordt als minder geloofwaardig dan het Centraal Planbureau neergezet,⁶⁹ interim-minister van Landbouw, Natuur en Visserij Bert de Vries wordt niet doortastend genoemd⁷⁰ en premier Lubbers wordt vergeleken met de Godfather:

De heer Bolkestein (VVD): [...] De minister-president heeft een dergelijke consensus voorzien van het stempel “An offer we cannot refuse”. Misschien herinnert hij zich nog de bron van die uitspraak. De oorspronkelijke uitspraak luidde: “It’s an offer you cannot afford to refuse”. Volgens mij was dat de Godfather.⁷¹

Bolkestein heeft het meeste kritiek op premier Lubbers.

Van Mierlo is in zijn bewoording tegenover Brinkman al net zo fel als andersom. Volgens van Mierlo hecht Brinkman aan ‘een zuilenstelsel van de vorige eeuw’⁷² en doet Wöltgens niets anders dan zaken constateren, zonder deze op een effectieve wijze aan te pakken:

De heer Van Mierlo (D66): [...] Collega Wöltgens vindt dat de centrale politiek, parlement en regering, te veel verantwoordelijkheid uit handen heeft gegeven aan advies- en overlegorganen, koepels en instituten die niet gekozen worden en dat de politiek die verantwoordelijkheid moet terugnemen. [...] Dat is op

⁶⁸ Handelingen der Tweede Kamer, *Rijksbegroting voor 1991*, 9 oktober 1990, 7-290.

⁶⁹ *Ibidem*, 7-254.

⁷⁰ *Ibidem*, 7-255.

⁷¹ *Ibidem*, 7-253.

⁷² *Ibidem*, 7-274.

zichzelf juist maar als je het bij die constatering laat, doe je niet veel meer dan op de grond stampen en zeggen dat het mooi weer moet worden.⁷³

In alle gevallen van ethosafbraak wijst Van Mierlo op de ondeskundigheid van zijn tegenstanders in de coalitiepartijen. Ook Van Mierlo heeft echter het meeste kritiek op premier Lubbers.

Alle fractievoorzitters kiezen er voor om hun mogelijkheden tot ethosafbraak vooral in te zetten tijdens de eigen bijdrage aan het debat. Slechts tweemaal wordt tijdens een interruptie het ethos van de tegenstander geschaad. Eenmaal door fractievoorzitter Schutte die op inconsistenties in het handelen en uitspraken van fractievoorzitter Bolkestein ziet⁷⁴ en eenmaal door fractievoorzitter Ria Beckers-de Bruijn van Groen Links, die Brinkman van draaien beschuldigt.⁷⁵ Tijdens interrupties worden in de eerste plaats vragen gesteld, waarna een debat volgt.

Ook komt het slechts enkele malen voor dat de fractievoorzitters van de oppositiepartijen zich tegen elkaar richten. Negatieve uitspraken van fractievoorzitters van de oppositie zijn vrijwel altijd gericht op fractievoorzitters van de coalitie en op kabinetsleden. De fractievoorzitters van de kleinere partijen, zoals Beckers-deBruijn van Groen Links, Van der Vlies van de SGP, Schutte van de GPV, Leerling van de RPF en Janmaat van de CD, worden overigens ook niet door de coalitiepartijen aangevallen. Daarmee wordt hun ethos in stand gehouden, maar dat er over hen niet gesproken wordt betekent hier misschien ook dat zij niet als gevaar of als factor van belang gezien worden in deze tijd waarin vier grote partijen bepalend zijn voor het politieke spel.

Redelijkheid

Hoewel vrijwel alle fractievoorzitters verschillende uitspraken doen die schadelijk zijn voor het ethos van hun tegenstanders wordt bij nadere bestudering van die uitspraken duidelijk dat de overgrote meerderheid van deze uitspraken verbonden kan worden aan de verantwoordelijkheid die de fractievoorzitter heeft om het

---

⁷³ Handelingen der Tweede Kamer, *Rijksbegroting voor 1991*, 9 oktober 1990, 7-273.

⁷⁴ *Ibidem*, 7-253.

⁷⁵ *Ibidem*, 7-257.

handelen van de regering te controleren of te wijzen op de verschillen die er bestaan tussen partijen. Voor een aantal uitspraken geldt wel dat zij niet direct bijdragen aan een redelijke oplossing van een verschil van mening. Zonder argumentatie stelt fractievoorzitter Beckers-de Bruijn: “De bijl van Bolkestein – wij hebben het allemaal gehoord – is veel te bot.”⁷⁶ Maar vaker wordt een scherpe stellingname wel van argumenten voorzien, zoals wanneer Brinkman Wöltgens beschuldigt van het scheppen van valse tegenstellingen:

De heer Brinkman (CDA): [...]Collega Wöltgens zag dat kennelijk in zoverre anders, dat hij dat in de praktijk voor de particulier te kostbaar ziet worden. Ik verwijs naar zijn voorbeeld van een dure fles Spa uit de huishoudportemonnee tegenover zijns inziens goedkoper schoongemaakt leidingwater uit de portemonnee van minister Alders. Ik vind dat hier een valse tegenstelling wordt geschapen.⁷⁷

De fractievoorzitters zijn over het algemeen zelfs zeer voorzichtig en proberen zo min mogelijk de indruk te wekken dat zij op de man spelen in plaats van op de zaak. Wanneer we dit eerste deel van een fragment van Van Mierlo beschouwen, zouden we snel tot de conclusie kunnen komen dat de premier hier vrij direct beledigd wordt:

De heer Van Mierlo (D66): [...] De minister-president zegt dat de samenleving ziek is en dat is zo, maar als de dokter aan je bed ook niet helemaal lekker is, dan heb je echt een probleem.⁷⁸

Om daar vervolgens aan toe te voegen:

Ik bedoel met de dokter niet de minister-president in persoon, maar de wereld waar hij voor staat: de overheid, de politiek, wij dus. Wij zijn zelf ziek. De

⁷⁶ Handelingen der Tweede Kamer, *Rijksbegroting voor 1991*, 9 oktober 1990, 7-287/

⁷⁷ *Ibidem*, 7-260.

⁷⁸ *Ibidem*, 7-272.

minister-president ontkent dat niet, maar ik zeg dat je met de diagnose moet beginnen.⁷⁹

In andere bijdragen wordt de scherpte van veel uitspraken afgehaald door ze als vraag te presenteren of door daaraan toe te voegen dat een bepaalde situatie zo “lijkt” te zijn. Op die manier wordt de tegenstander de kans geboden een reactie te geven. In de meeste gevallen is zo’n uitspraak die op de persoon is gericht juist het begin van een debat waarin de tegenstander zich kan verantwoorden, omdat zijn handelen juist het onderwerp van debat is.

Het Persoonlijke

In totaal worden tijdens deze Algemene Politieke en Financiële Beschouwingen 73 uitspraken gedaan die mogelijk schadelijk waren voor het ethos van de tegenstander. In 42 gevallen werd het persoonlijke hoofdzakelijk ingezet om te verwijzen naar het functioneren van ministers. Er wordt door de fractievoorzitters teruggekeken op het wel of niet slagen van beleid. Wanneer dit niet het geval is wordt de desbetreffende minister als ondeskundig weggezet. Ook wijzen fractievoorzitters steeds op de keuzes die een minister of staatssecretaris heeft gemaakt wanneer deze in hun ogen niet in het belang van Nederland of de kiezers zijn. Daarmee voldoen de fractievoorzitters aan hun verantwoordelijkheid de regering te controleren. De fractievoorzitters van oppositiepartijen zijn iets scherper in hun verwoording richting het kabinet dan de coalitiepartijen. Over oneerlijkheid spreekt men alleen wanneer zij een zekere tegenstelling in uitlatingen of tussen uitlatingen en handelen constateren.

De fractievoorzitters lijken zich vooral op basis van hun programma’s van elkaar te willen onderscheiden. Actieve pogingen om de betrouwbaarheid van een fractieleider ter discussie te stellen komen vrijwel alleen voor onder confessionele partijen, die aan willen tonen vromer te zijn dan hun politieke opponenten. Verder is er een grote mate van voorzichtigheid in de wijze waarop men elkaar aanspreekt. Wanneer een uitspraak schadelijk kan zijn voor het ethos van de tegenstander, wordt

---

⁷⁹ Handelingen der Tweede Kamer, *Rijksbegroting voor 1991*, 9 oktober 1990, 7-272-273.

de uitlating over het algemeen uitvoerig onderbouwd en bovendien krijgt de opponent vervolgens direct de kans zich te verantwoorden.

Het metadebat dat Wöltgens en Brinkman voerden over de autonome en vertegenwoordigende verantwoordelijkheid lijkt van minder gewichtig te zijn dan het debat dat wordt gevoerd over het dualisme in de Kamer, waarbij wordt benadrukt dat ook fractievoorzitters van coalitiepartijen de verantwoordelijkheid hebben om de regering te controleren.

Kok I

De verkiezingen van 3 mei 1994 zorgden voor een drastische verschuiving in het politieke landschap. Het CDA en de PvdA leden forse verliezen na een verkiezingscampagne waarin zij hun lijsttrekkers – net als D66 en VVD – een belangrijke rol hadden laten spelen. Binnen het CDA ontstonden echter problemen rondom fractievoorzitter Elco Brinkman, toen deze zich afzette tegen kabinet-Lubbers III met de woorden “Het speelkwartier is voorbij”.⁸⁰ Brinkman zorgde voor nog meer onrust toen hij voor het NOS-journaal verklaarde dat niet alleen de uitkeringen bevroren moesten worden, maar ook de AOW. Met het naderen van de verkiezingen werd Brinkman minder prominent ingezet in de campagne en Lubbers verklaarde op de nummer drie van de lijst – Ernst Hirsch-Ballin – te stemmen. Het CDA leed een verlies van twintig zetels. De PvdA zette met de leus Kies Kok! duidelijk in op de betrouwbare indruk van hun lijsttrekker, die hij in het vorige kabinet als minister van Financiën had verworven. Toch verloor de PvdA 12 zetels, maar was na de verkiezingen wel de grootste partij en vormde een regering met VVD en D66, die beide een forse zetelwinst haalden.

Maatschappelijke ontevredenheid over de manier waarop werd omgegaan met het minderhedenprobleem – of hoe daar niet mee werd omgegaan; het was in de verkiezingscampagne van de grote partijen een taboe – en de bezuinigingen die kort tevoren werden doorgevoerd door de bevrozingen van de AOW zorgden ervoor dat de Centrum Democraten van Janmaat kon verdrievoudigen en ouderenpartijen als

---

⁸⁰ Tijdens een partijbijeenkomst op 3 februari 1992 op Texel.

Algemeen Ouderen Verbond (AOV) en Politieke Unie 55+ (PU55+) een plek kregen in de Kamer. De kiezers van deze partijen voelden zich onvoldoende vertegenwoordigd door de vier traditioneel grote partijen en zochten hun heil elders. De SP richtte zich vooral op de aanpak van werkloosheid, dat in de ogen van veel kiezers een probleem was.⁸¹

Context

Hoewel de Algemene Politieke Beschouwingen in theorie natuurlijk over de begroting voor het nieuwe jaar gingen, draaide het debat in feite geheel om het beleid van de nieuwe regering, die kort voor Prinsjesdag was gevormd:

Mevrouw Nijpels-Hezemans (AOV): Mijnheer de voorzitter! Deze algemene politieke beschouwingen zullen niet beheerst worden door de vraag wat er allemaal is terechtgekomen van de beloften en voornemens die de regering op Prinsjesdag 1993 aankondigde. Er is immers onlangs een nieuw kabinet aangetreden van een totaal andere samenstelling dan het vorige. Hoewel er veel voor te zeggen zou zijn geweest als het debat over de regeringsverklaring en deze algemene politieke beschouwingen in één sessie hadden plaatsgevonden, heeft het ook zo zijn voordelen dat de Kamer tweemaal in korte tijd de kans heeft om over een totaalpakket aan beleidsvoornemens te debatteren.⁸²

Tijdens deze APB maken verschillende nieuwe partijen duidelijk hoe zij staan tegenover hun vertegenwoordigende verantwoordelijkheid, waaraan de gevestigde partijen in hun ogen onvoldoende gehoor geven. Voor fractievoorzitter Paul Rosenmöller van GroenLinks is een discussie over draagvlak zelfs onnodig, wanneer beleid gerechtvaardigd is:

De heer Rosenmöller (GroenLinks): [...] De ramingen voor volgend jaar roepen namelijk nieuwe problemen op, problemen die hopelijk u en ik willen

---

⁸¹ A.P.M. Lucardie, 'Binnenkomers en Buitenstaanders: Een onderzoek naar partijen die in 1994 hun entree in de Tweede Kamer trachtten te maken' in: *Jaarboek 1994 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 1994) 123-148.

⁸² Handelingen der Tweede Kamer, *Algemene Politieke Beschouwingen*, 21 september 1994, 2-28.

voorkomen: nieuwe, onnodige discussies over het draagvlak van een gerechtvaardigd vluchtelingenbeleid.⁸³

Fractievoorzitter Hans Janmaat wijst juist op die mensen die zich niet vertegenwoordigd voelen door het kabinet:

De heer Janmaat (CD): [...] Wij geven dit kabinet het voordeel van de twijfel, maar de zaken die de CD van belang vindt, zien wij nauwelijks van de grond komen, met als gevolg toenemende maatschappelijke onvrede en een steeds groter wordende kloof tussen burger en politiek.⁸⁴

En ook de fractievoorzitter van de SP, Jan Marijnissen, heeft het over het cynisme van de mensen over de politiek, omdat zij volgens hem niet begrijpen 'dat het met de economie steeds beter gaat en dat de winsten van het bedrijfsleven omhoog schieten, terwijl zij moeten toezien hoe voorzieningen worden afgebroken en de sociale zekerheid wordt ontmanteld.'⁸⁵

Ethos

Met de opkomst van partijen als CD, AOV en PU55+ is wel duidelijk dat niet alleen de persoonlijkheid een belangrijke rol speelt in de mate waarin de kiezer zich vertegenwoordigd voelt, maar dat ook het onderwerp dat door hem ter sprake wordt gebracht van groot belang is. Deze partijen richten zich specifiek op belangen van kleine groepen, wiens belang door de grote partijen niet voldoende worden beschermd. Waar het persoonlijke in de verkiezingscampagnes in 1994 nog een grote rol werd toegediend door de vier grote partijen, is er een sterke afname te zien van ethosafbraak tijdens de Algemene Politieke Beschouwingen. Vooral fractievoorzitter Bolkestein lijkt zich in zijn nieuwe rol als coalitiepartner op dit gebied nogal in te houden. Slechts eenmaal wijst hij op de ondeskundigheid van de nieuwe fractievoorzitter van het CDA, Enneüs Heerma:

---

⁸³ Handelingen der Tweede Kamer, *Algemene Politieke Beschouwingen*, 21 september 1994, 2-35.

⁸⁴ *Ibidem*, 2-53.

⁸⁵ *Ibidem*, 2-61.

De heer Bolkestein (VVD): [H]et lijstje is niet compleet en het is ook niet overtuigend. De heer Heerma heeft over zo'n acht punten gezegd dat die hem niet aanstaan, omdat zijn fractie dat anders wil. Mijn fractie stelt er prijs op om in de loop van dit debat - of anders morgen - zo duidelijk mogelijk inzicht te krijgen in de totale verminderingen of vermeerderingen, de begrotingsconsequenties daarvan en de manier waarop die zullen worden opgevangen. Dat kan ik nu niet overzien, want de heer Heerma verwijst in kwalitatieve termen naar datgene wat er plaatsvindt of plaats zal hebben. Wij willen graag in cijfers zien, wat de heer Heerma van de hand wijst en hoe hij dat gaat invullen.⁸⁶

Bolkestein valt Heerma dus aan op zijn deskundigheid in de manier waarop hij zijn verantwoordelijkheid als fractievoorzitter volgens hem zou moeten invullen. Hiermee richt hij zich eerder op zijn autonome verantwoordelijkheid dan op zijn vertegenwoordigende verantwoordelijkheid. Het doel lijkt niet te zijn om schade toe te brengen aan het ethos van Heerma. Ook Rosenmöller ziet echter die zwakte van deze nieuwkomer en wijst hem daar tweemaal expliciet op:

De heer Rosenmöller (GroenLinks): [...] De algemene politieke beschouwingen zijn toch het debat om op zijn minst aan te geven, op welke manier je als oppositieleider het kabinetsbeleid wilt wijzigen? Daar gaat dit debat toch over? Anders kan uw kritiek niet anders dan kritiek in de marge worden gekwalificeerd, en dan steunt u het beleid als zodanig.⁸⁷

De heer Rosenmöller (Groenlinks): Voorzitter! Ik ben in dit debat ook een leerling, maar door het parlementaire werk weet ik wel dat wat je in de tweede termijn in een motie wilt neerleggen, in eerste termijn op zijn minst wordt aangekondigd, al is het maar om te bezien of er een bijdrage kan worden geleverd tot het zoeken van een meerderheid, want die heeft de heer Heerma niet, maar wij ook niet.⁸⁸

---

⁸⁶ Handelingen der Tweede Kamer, *Algemene Politieke Beschouwingen*, 21 september 1994, 2-16.

⁸⁷ Ibidem.

⁸⁸ Ibidem.

De coalitiepartners zijn vooral een stuk voorzichtiger in hun uitlatingen ten opzichte van elkaar en het kabinet. Alleen Wolffensperger noemt uitlatingen van Bolkestein in de Volkskrant 'niet verstandig'⁸⁹, maar over de bewindslieden in het kabinet worden geen uitspraken gedaan die hun ethos kunnen beschadigen. Alleen fractievoorzitter Jacques Wallage van de PvdA is als coalitiepartner wat kritischer op de persoonlijkheid van zijn tegenstanders in de oppositie. Hij valt met name Heerma en Rosenmöller regelmatig aan op hun eerlijkheid. Bij Heerma probeert hij het ethos te schaden door te wijzen op handelen dat door hem als tegenstrijdig met eerder handelen wordt gezien:

De heer Wallage (PvdA): Ik denk dat het gezag waarmee de heer Heerma dit zegt groter zou zijn als hij open had gereageerd op mijn eerste opmerking over dit onderwerp.⁹⁰

Ook Rosenmöller noemt hij oneerlijk naar aanleiding van zijn handelen en hij wijst hem daar expliciet op, zodat hij over zijn eigen onderwerp door kan. Rosenmöller begint volgens Wallage over een ander onderwerp dan waar de discussie volgens Wallage over ging en dus wijst Wallage hem hierop, waarbij hij de eerlijkheid van Rosenmöller schaadt:

De heer Wallage (PvdA): [U] moet niet doen alsof het instrument van de koppeling het doel is waarover wij discussiëren.⁹¹

Van de oppositiepartijen zijn vooral de twee nieuwe fractievoorzitters van CDA en GroenLinks kritisch over hun tegenstanders. Heerma richt zich vaker tot het kabinet, terwijl Rosenmöller zich iets vaker tot de coalitiepartners richt. Rosenmöller heeft zoals we eerder ook al zagen bovendien enkele opmerkingen over de deskundigheid van Heerma, die zich als nieuwkomer volgens Rosenmöller nog niet helemaal volgens de regels weet te gedragen.

---

⁸⁹ Handelingen der Tweede Kamer, *Algemene Politieke Beschouwingen*, 21 september 1994, 2-46.

⁹⁰ *Ibidem*, 2-18.

⁹¹ *Ibidem*, 2-22.

De fractieleiders van de kleine partijen zetten hun woorden zelden in met het doel om hun tegenstanders in oppositie of coalitie of bewindslieden van het kabinet te schaden. Hun eigen ethos wordt overigens ook niet door de andere partijen geschaad. Nijpels-Hezemans van het AOV, Van Dijke van de RPF, Van der Vlies van de SGP en Marijnissen van de SP vallen het ethos van hun tegenstanders nooit aan en hun persoonlijkheid wordt ook niet door tegenstanders geschaad. Alleen Janmaat van de CD en Schutte van de GPV trachten het ethos van hun tegenstanders te schaden, waarbij Janmaat zich vooral op de coalitiepartners richt en Schutte meer kritiek heeft op de kabinetsleden. Janmaat zet zijn ethosaanvallen allemaal in tijdens interrupties. Op die manier zorgt hij ervoor dat zijn uitspraken nog voor het einde van de live-uitzending op de televisie werden geregistreerd, omdat zijn eigen bijdrage aan het debat slechts voor een klein deel werd uitgezonden, omdat de uitzending tot 18.00 u. duurde.⁹² Janmaat verwoordt zelf wat het belang is van de uitzending van zijn uitspraken:

De heer Janmaat (CD): De CD heeft in deze bijdrage afgezien van kritiek op het asielbeleid. Die is van ons wel bekend. Het grote publiek is daar ook wel mee bekend. Wij hebben namelijk veel meer te vertellen. Wij zullen nog wel een keer op het asielbeleid ingaan, maar pas als de televisie dat uitzendt.⁹³

Andere fractievoorzitters doen ook weleens uitspraken die schadelijk zijn voor het ethos van de tegenstander buiten de eigen termijn. Bij Janmaat geldt dat voor al zijn uitspraken. Hij kiest de interrupties uit om zijn tegenstanders te schaden, zoals bij Bolkestein, wanneer hij tegenstrijdigheden ziet tussen uitingen over het asielbeleid in diens campagne en zijn handelen tijdens de kabinetsformatie:

De heer Janmaat (CD): Mijnheer de voorzitter! De heer Bolkestein uit deze bezorgdheid al lang. Hij heeft die ook kenbaar gemaakt in de campagne voor de verkiezingen, waarvoor mijn waardering, want daardoor wordt het probleem bespreekbaar. Maar als het volgens zijn woorden een zo belangrijk probleem is,

⁹² De voorzitter: Voor een goed begrip, de live TV-uitzending duurt tot ongeveer 18.00 uur. Handelingen der Tweede Kamer, *Algemene Politieke Beschouwingen*, 21 september 1994, 2-53.

⁹³ Handelingen der Tweede Kamer, *Algemene Politieke Beschouwingen*, 21 september 1994, 2-53.

waarom heeft hij er dan bij de kabinetsformatie niet veel meer de nadruk op gelegd, wetende dat de partijen die nu het kabinet vormen hoogstwaarschijnlijk behalve de VVD dit probleem volstrekt anders benaderen?⁹⁴

De interruptie dwingt Janmaat wel om zijn kritiek op Bolkestein te formuleren in de vorm van een vraag, waardoor Bolkestein de gelegenheid heeft te reageren. Bolkestein doet dat door te antwoorden: 'Ik kan het niet met de heer Janmaat eens zijn.' Waarna hij uitlegt hoe het kabinet tot een afdoende asielbeleid denkt te komen.

Redelijkheid

Terwijl het totaal aantal uitingen met ethosafbraak als gevolg ten opzichte van vier jaar eerder sterk is afgenomen, is ook de manier waarop veranderd. Meer nog dan in 1990 zijn de uitlatingen die het ethos van de tegenstanders schaden in de eerste plaats gericht op het ter verantwoording roepen van een fractievoorzitter of minister. Tijdens deze Algemene Politieke Beschouwingen lijkt het toebrengen van schade aan het ethos van de tegenstander zeker niet het hoofddoel. In de meeste gevallen wijzen politieke tegenstanders elkaar op de punten waarin zij in hun ogen tekort schieten. Politici noemen elkaar ondeskundig wanneer zij niet in hun opzet zijn geslaagd; zij noemen elkaar oneerlijk, omdat zij in een regeerakkoord niet doen wat zij de kiezer tijdens een verkiezingscampagne hebben beloofd; en zij noemen elkaar niet welgezend, wanneer zij beleid voorstellen waarvoor niet voldoende draagvlak is. Daaruit blijkt dat zij tijdens deze APB altijd argumenten aanvoeren om te onderbouwen waarom een politieke tegenstander ondeskundig, oneerlijk of de kiezer niet welgezend is en daarmee maken zij dat onderwerp tot punt van discussie. Wanneer de tegenstander erin slaagt die argumenten effectief aan te vallen, vallen zij ook weg als argument om zijn ethos te schaden.

Het persoonlijke

Het is opvallend dat voorafgaand aan de verkiezingen de politieke partijen hun campagne op een redelijk persoonlijke manier voeren, terwijl zij tijdens de Algemene

---

⁹⁴ Handelingen der Tweede Kamer, *Algemene Politieke Beschouwingen*, 21 september 1994, 2-34.

Politieke Beschouwingen het persoonlijke in het debat zo veel mogelijk trachten te vermijden. Slechts 41 maal wordt een poging gedaan het ethos van de tegenstander te schaden. Er wordt tijdens dit debat bovendien weinig teruggekeken op het regeringsbeleid of gereageerd op de begroting. Het merendeel van de persoonlijke aanvallen vindt plaats tussen fractievoorzitters, maar de toon blijft daarbij heel redelijk. De fractievoorzitters zien dit debat in de eerste plaats als mogelijkheid om de discussie aan te gaan binnen de Kamer over het beleid dat de nieuwe regering onder Kok gaat uitvoeren en de fractievoorzitters lijken hun doelen allereerst na te streven door zich redelijk op te stellen en het persoonlijke buiten het debat te laten. Tijdens het debat wordt regelmatig gewezen op onvrede onder burgers die zich niet vertegenwoordigd voelen. De fractievoorzitters lijken in reactie daarop vooral te willen laten zien dat hun programma's inhoudelijk beter overeind blijven dan dat van hun tegenstanders en trachten door de belangen van hun achterban te verdedigen hen ook te vertegenwoordigen. Zij kiezen er juist niet voor om hun tegenstanders persoonlijk aan te vallen op de wijze waarop zij omgaan met hun vertegenwoordigende verantwoordelijkheid. Alleen GroenLinks-fractievoorzitter Rosenmöller doet vrij veel uitspraken die schadelijk zijn voor het ethos van tegenstanders in verhouding tot zijn spreektijd. Hij lijkt er meer op gericht te zijn om de fractievoorzitters persoonlijk aan te spreken op hun ondeskundigheid, oneerlijkheid of onwelwillendheid, maar blijft daarbij wel steeds beleefd.

Kok II

Tijdens de verkiezingscampagnes voorafgaand aan de Tweede-Kamerverkiezingen van 6 mei 1998 richtte vooral de Partij van de Arbeid zich met hun lijsttrekker Wim Kok op een persoonlijke campagne. Lange tijd gingen de PvdA en de VVD gelijk op in de peilingen tot de PvdA de verkiezingscampagne aanstuurde op de vraag welke partij de betere minister-president zou kunnen leveren. De PvdA verwachtte (terecht, zo zou blijken) dat een verkiezingsstrijd rondom dit punt in haar voordeel beslist kon worden. Lange tijd hield Bolkestein vol dat in het geval de VVD de grootste partij zou worden er verschillende kandidaten bij de VVD beschikbaar zouden zijn voor de

rol van premier. Uiteindelijk gaf Bolkestein op 22 april tijdens een televisiedebat op RTL 5 toe dat hij degene zou zijn die het kabinet zou gaan leiden wanneer de VVD na verkiezingen de grootste partij zou blijken te zijn. Ondanks de felle verkiezingsstrijd tussen PvdA en VVD stuurden beide partijen aan op een voortzetting van Paars. Hoewel de PvdA en VVD na de verkiezingen samen een meerderheid bleken te hebben, werd D66 opnieuw bij de formatie betrokken om uiteindelijk Paars-II te vormen. Het CDA werd opnieuw buiten de formatiebesprekingen gehouden.⁹⁵

Waar in 1994 kleine belangenpartijen als AOV, PU55+ en CD nog door de kiezer gezocht werden om een antwoord te bieden op maatschappelijke problemen, vertrouwden zij deze in 1998 opnieuw toe aan de grote partijen. De kleine partijen hadden verschillende organisatorische problemen, waardoor de kiezer het vertrouwen verloor. De VVD leek met Bolkestein bovendien het taboe rondom de minderhedenproblematiek te doorbreken.

Context

Tijdens deze Algemene Politieke Beschouwingen geven verschillende sprekers ook aan wat de functie van het debat is in hun ogen is. Fractievoorzitter Thom de Graaf van D66 legt tijdens de Algemene Politieke Beschouwingen uit dat hij als coalitiepartner wel zijn visie op bepaalde zaken kan geven, maar dat het debat er toch in de eerste plaats op gericht is om een reactie van het kabinet via de minister-president te vernemen:

De heer de Graaf (D66): [...] Ik heb gisteren in een eerste reactie en vandaag in mijn bijdrage aangegeven wat ik ervan vind en dat ik het ook een afwijking van het regeerakkoord vind. Natuurlijk geef ik het kabinet c.q. de minister-president graag de ruimte – daar is het debat ook voor – om uit te leggen waarom het kabinet daartoe is gekomen en wat het kabinet daarvan vindt. Dan raken wij vervolgens in gesprek.⁹⁶

---

⁹⁵ B. de Boer, P. Lucardie, I. Noomen en G. Voerman, 'Kroniek 1998: Overzicht van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 1998' in: *Jaarboek 1998 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 1999) 14-94.

⁹⁶ Handelingen der Tweede Kamer, *Algemene Politieke Beschouwingen*, 16 september 1998, 2-66.

Fractievoorzitter Jaap de Hoop Scheffer van het CDA gelooft niet zo in dit dualisme waar De Graaf het tijdens deze APB over heeft en doet daar de volgende cynische uitspraak over tijdens een interruptiedebat met Hans Dijkstal, fractievoorzitter van de VVD:

De heer De Hoop Scheffer (CDA): Dat is de moderne vorm van dualisme: eerst het kabinet laten beslissen en later zeggen wat je zelf vindt. Ik begrijp dit echt niet.⁹⁷

Dijkstal wijst De Hoop Scheffer er echter wel op dat hij als fractievoorzitter van een oppositiepartij wel degelijk de verantwoordelijk heeft om met het kabinet in debat te treden:

De heer Dijkstal (VVD): [...] Vandaag gaan wij echter een nieuwe fase in van ons parlementair werk: er ligt een begroting en een Miljoenennota van de regering voor. Die gaan wij behandelen. Ik neem tenminste aan dat de deelname van het CDA aan het debat over de Miljoenennota en de begroting iets verder zal gaan dan wat u nu zegt en dat u vandaag en in de komende maanden volop mee zult doen aan het behandelen van die begroting.⁹⁸

Natuurlijk wordt in deze uitlatingen over de vorm van het debat niet alleen gesproken over hoe het debat er in een ideale situatie uit zou zien, maar ook hoe het debat op dat moment het gunstigst geïnterpreteerd kan worden. De Graaf en Dijkstal presenteren het debat als een moment waarin de beslissingen nog genomen moeten worden en waarin iedereen overtuigd kan worden door argumenten, terwijl De Hoop Scheffer ervoor kiest het debat als een toneel te zien, waar nog wel een mening gegeven wordt, maar waar geen echte besluiten worden genomen. De Graaf en Dijkstal hebben er natuurlijk belang bij dat het beleid dat uiteindelijk uitgevoerd gaat worden, gezien wordt als een in alle redelijkheid bediscussieerd beleid dat door een meerderheid als beste optie gezien wordt. De Hoop Scheffer kan proberen een

---

⁹⁷ Handelingen der Tweede Kamer, *Algemene Politieke Beschouwingen*, 16 september 1998, 2-50.

⁹⁸ *Ibidem*, 2-10.

toezegging te doen dat zijn inbreng wel degelijk van invloed is, zodat hij dat bij een volgend voorstel kan aanvoeren om de coalitie onder druk te zetten. Deze uitspraken zijn van belang, omdat de sprekers aan deze uitspraken gehouden kunnen worden in het vervolg van het debat.

Ethos

Waar in de verkiezingsstrijd de PvdA en de VVD nog tegenover elkaar stonden in de personen van Kok en Bolkestein, kiezen de fractievoorzitters in de Algemene Politieke Beschouwingen van 1998 andere tegenstanders. Schadelijke kritiek ten opzichte van de coalitiepartners komt nauwelijks voor. Fractievoorzitter Dijkstal van de VVD lijkt het ook niet erg nodig te vinden de fractievoorzitters van de oppositiepartijen te schaden door twijfel over hun deskundigheid, eerlijkheid of welwillendheid op te roepen. Fractievoorzitter Ad Melkert van de PvdA, en zeker ook De Graaf, kiezen er wel voor de aanval te openen op de persoonlijkheid van de tegenstanders in de oppositie. De Graaf is vooral bijzonder fel tegen De Hoop Scheffer die hij in interruptiedebatjes meerdere malen als ondeskundig en oneerlijk wegzet.

De heer De Graaf (D66): [...] De algemene beschouwingen vormen toch voor het CDA, de grootste oppositiepartij, het moment om aan te geven hoe het CDA het zou doen als het op de plaats van de regering zou zitten? En wat zegt de heer De Hoop Scheffer? Hij zegt: nee, dat doe ik niet, ik zeg niet wat ik zou gaan doen als ik daar zou zitten, ik zeg alleen maar wat ik tegen het kabinet heb. Dat is een zwaktebod.⁹⁹

En even later:

De heer De Graaf (D66): Wij lossen het op. Het kabinet lost het op. Maar de heer De Hoop Scheffer zegt dat het kabinet het niet oplost en hij weigert aan te geven hoe het dan wel zou moeten.¹⁰⁰

---

⁹⁹ Handelingen der Tweede Kamer, *Algemene Politieke Beschouwingen*, 16 september 1998, 2-10.

¹⁰⁰ Ibidem.

En daarna nog scherper:

De heer De Graaf (D66): [...] Meel in de mond houden en blazen gaat nu eenmaal niet samen. Misschien kan de heer De Hoop Scheffer het, maar ik kan het niet.¹⁰¹

Andersom komt ook een aantal keer voor. Vooral in reactie op de aanvallen van De Graaf. De Hoop Scheffer noemt de uitlatingen van De Graaf 'onzin' en meent dat De Graaf pas naar de oppositie komt als het kabinet de ambities niet haalt.¹⁰² Bovendien doet De Graaf volgens De Hoop Scheffer 'net of dit het eerste kabinet-Kok is, maar dat is het niet: dit is het tweede.' Waarna hij erop wijst dat dit kabinet er herhaaldelijk niet in slaagt met voorstellen rondom de geluidshinder van Schiphol naar buiten te komen.¹⁰³ Op die manier krijgt hij het dus voor elkaar om De Graaf in één interruptie zowel oneerlijk als ondeskundig te noemen. Hij is oneerlijk om zijn eigen onkunde te verhullen.

Melkert heeft het vooral aan de stok met Jan Marijnissen van de SP, die na de verkiezingen met vijf zetels zijn positie in de Kamer heeft verstevigd. Marijnissen zoekt op zijn beurt Melkert ook op. Melkert verwijt Marijnissen tegenstellingen te creëren waar een algemeen belang gediend moet worden.¹⁰⁴ Marijnissen wijst Melkert erop dat hij beleid verdedigt, waar hij gezien zijn politieke oriëntatie volgens Marijnissen niet achter kan staan:

De heer Marijnissen (SP): Voorzitter! Als zekerheden onrechtvaardigheden zijn, vind ik dat die zekerheden onzeker gemaakt moeten worden. Ik kan mij niet voorstellen dat de heer Melkert dat in zijn hart ook niet meent. Echt overtuigend is zijn verhaal niet. [...] Er zijn heel veel feiten bij de hypotheekrenteaftrek, waarvan ik mij niet kan voorstellen dat een sociaal-democraat in hart en nieren, zoals hij is, ze frank en vrij verdedigt.¹⁰⁵

---

¹⁰¹ Handelingen der Tweede Kamer, *Algemene Politieke Beschouwingen*, 16 september 1998, 2-11.

¹⁰² Ibidem, 2-10.

¹⁰³ Ibidem, 2-13.

¹⁰⁴ Ibidem, 2-19.

¹⁰⁵ Ibidem, 2-33.

Melkert is volgens Marijnissen dus niet overtuigend, hij verdedigt beleid dat onrechtvaardig is en dat is ook nog eens beleid waar hij zelf niet achter staat. In één interruptie weet Marijnissen zijn tegenstander op alle drie de deelaspecten van zijn ethos aan te vallen.

Paul Rosenmöller van GroenLinks is de enige fractievoorzitter uit de oppositie die niet specifiek één van de coalitiepartners in het vizier heeft. Hij noemt De Graaf 'het schoolvoorbeeld van ontideologisering.' En voegt daaraan als waardering toe: 'U vindt dat prettig; ik vind het een tekortkoming.'¹⁰⁶ Dijkstal is de kiezer niet welgezind, want hij 'wil beperkingen opleggen aan maatschappelijke organisaties'¹⁰⁷. De keuzes die Melkert maakt noemt hij expliciet onverstandig:

De heer Rosenmöller (GroenLinks): [...] Dat is – ik zeg dat ook tegen collega Melkert – modern arbeidsmarktbeleid. Het valt mij tegen dat hij in de interruptiedebatjes die wij daarover net hadden, toch meer kiest voor een vorm van lastenverlichting die gespreid is, die zelfs bij hem en mij terechtkomt. Wij vinden dat onverstandig.¹⁰⁸

De fractievoorzitters van de kleine christelijke partijen, Van Dijke van de RPF, Van der Vlies van de SGP en Schutte van de GPV laten slechts een enkele keer een negatief geluid horen over hun collega's in de Kamer of over leden van het kabinet. De kritiek is niet meer – zoals in andere jaren – gericht op de fractievoorzitter van grote confessionele concurrent: het CDA.

Redelijkheid

In dit debat staat het merendeel van de pogingen tot ethosafbraak een redelijk debat niet in de weg. Wanneer de deskundigheid van een tegenstander in twijfel wordt getrokken, wordt over het algemeen ook aangegeven waarom dat zo is. Wanneer iemands eerlijkheid ter discussie wordt gebracht, gaat dat over het algemeen vergezeld van een waargenomen mogelijke tegenstelling in uitspraken of tussen

---

¹⁰⁶ Handelingen der Tweede Kamer, *Algemene Politieke Beschouwingen*, 16 september 1998, 2-40.

¹⁰⁷ *Ibidem*, 2-57.

¹⁰⁸ *Ibidem*, 2-41.

uitspraak en handelen en wanneer de welgezindheid besproken wordt is dat vaak de explicitering van een politiek verschil van mening. In sommige gevallen wordt het debat echter wel onredelijk. Men zou kunnen verwachten dat de onredelijkheid allereerst zichtbaar zou worden in drogredelijke *ad hominem*-argumentatie. De drogredelijkheid is echter eerder te vinden in het onterecht aan de tegenstander toeschrijven van ideeën, wensen, handelingen of uitspraken:

De heer De Graaf (D66): [...] Ik kies ervoor heel zorgvuldig te zijn, alle belangen af te wegen en te weten welke risico's er zijn voor milieu, gezondheid en veiligheid, en niet op een achternamiddag in de formatie te zeggen: laten wij maar de Noordzee doen of laten wij maar Flevoland kiezen. Dat had de heer De Hoop Scheffer waarschijnlijk gedaan tijdens de formatie en daarom is het maar goed dat hij er niet bij aanwezig was.¹⁰⁹

De Graaf schetst hier een situatie die zich niet werkelijk heeft voorgedaan en tracht zo het ethos van De Hoop Scheffer te schaden. Wanneer die situatie zich had voorgedaan zou De Hoop Scheffer volgens De Graaf onverstandige keuzes hebben gemaakt. Dat staat verder nog los van het feit dat De Hoop Scheffer geen kritiek had op het steeds uitstellen van een besluit tot de juiste informatie beschikbaar was, maar juist op het feit dat het zo lang heeft geduurd dat die informatie eindelijk inzicht kon bieden in de situatie. Dit toeschrijven wordt in deze APB nog eenmaal gebruikt om de tegenstander in een fictieve situatie aan te vallen. Hierin kan de drogreden van de stroman herkend worden. De Graaf begaat deze drogreden vaker:

De heer De Graaf (D66): [...] Wat de heer De Hoop Scheffer nu doet, is in wezen zeggen: laten we de mislukking nog maar een keer herhalen. Dat is niet erg zinnig.¹¹⁰

---

¹⁰⁹ Handelingen der Tweede Kamer, *Algemene Politieke Beschouwingen*, 16 september 1998, 2-13.

¹¹⁰ *Ibidem*, 2-14.

De Hoop Scheffer reageert beide malen door te ontkennen, terwijl hij beter de drogreden zou kunnen aanwijzen om zijn eigen ethos te behouden en tegelijkertijd de eerlijkheid van De Graaf in twijfel te trekken.

Het Persoonlijke

In de Algemene Politieke Beschouwingen van 1998 speelt het persoonlijke geen grote rol. In totaal trachten de fractievoorzitters 65 maal het ethos van de tegenstander te schaden. Hoewel er in het metadebat wel gesproken wordt over de verantwoordelijkheden van fractievoorzitters van zowel coalitie- als oppositiepartijen om de regering te controleren, leidt dit vrij zelden tot een aanval op leden van het kabinet. Slechts 7 maal is een ethosaanval gericht op een minister of staatssecretaris. De Hoop Scheffer doet veruit de meeste ethosaanvallen, die hij voornamelijk richt op de fractievoorzitters van de coalitiepartijen. Het is een beeld dat past bij zijn rol van oppositieleider. Door zijn tegenstanders aan te vallen kan hij zijn eigen positie wellicht verstevigen. Opvallender is het feit dat De Graaf met relatief weinig eigen spreektijd zoveel aanvallen kan doen op het ethos van zijn opponenten. Daarbij is vooral De Hoop Scheffer het doelwit. Vooral doordat De Graaf zijn opponent af en toe uitspraken of ideeën onterecht toeschrijft, lijkt dit een strategische keuze. Het merendeel van die ethosaanvallen doet tijdens bijdragen van zijn tegenstanders.

Even opvallend als de uitgesproken kritieken van De Graaf, is de voorzichtigheid waarmee de andere politici met het persoonlijke omgaan. Rosenmöller, Dijkstal, Marijnissen, Van Dijke, Van der Vlies en Schutte doen slechts incidenteel en goed onderbouwd een uitspraak die schadelijk kan zijn voor het ethos van een opponent in de Kamer of het kabinet. Het merendeel van de fractievoorzitters ziet er meer in een inhoudelijk debat te voeren met het eigen programma als uitgangspunt met de intentie de verschillen in het programma te bediscussiëren.

Balkenende I

Tijdens de vervroegde Tweede Kamerverkiezingen van 15 mei 2002 verloren de paarse coalitiepartijen gezamenlijk 43 van hun 97 zetels, terwijl het CDA na acht jaar opnieuw de grootste partij werd met 43 zetels. De Partij van de Arbeid werd gehalveerd. Maar wat vooral bijzonder was aan de verkiezingen van 2002 was de komst van een nieuwe partij, de Lijst Pim Fortuyn (LPF). Met 26 zetels werd de partij van de kort daarvoor vermoorde lijsttrekker Pim Fortuyn de tweede partij en daarmee kandidaat voor regeringsdeelname. Fortuyn had deze verkiezingscampagne gedomineerd, vooral nadat hij tijdens de gemeenteraadsverkiezingen op 6 maart met Leefbaar Rotterdam met 17 zetels de grootste partij werd. Euforisch en vol zelfvertrouwen ging hij die avond in debat met de lijsttrekkers van PvdA, Ad Melkert; VVD, Hans Dijkstal; D66, Thom de Graaf; CDA, Jan Peter Balkenende en GroenLinks Paul Rosenmöller, die tegen zoveel energie in het geheel niet opgewassen bleken.¹¹¹ Fortuyn begon de campagne als lijsttrekker van Leefbaar Nederland, maar kreeg het aan de stok met het partijbestuur, toen hij herhaaldelijk beweerde dat Nederland 'vol' zou zijn. Uiteindelijk bleek een interview in de Volkskrant van 9 februari 2002 de druppel.¹¹² Op 10 februari werd hij ontslagen als lijsttrekker en vier dagen later richtte hij officieel de Lijst Pim Fortuyn op. Een groot deel van de aanhang volgde de leider naar de nieuwe partij die zijn naam droeg, waardoor zijn partij al snel hoog scoorde in de peilingen.

Fortuyn werd vermoord op 6 mei 2002, maar bleef volgens de kieswet postuum lijsttrekker van de LPF. De LPF werd de tweede partij en vormde met het CDA en de VVD het eerste kabinet Balkenende. Zonder haar leider ontstond er echter al snel onrust in de LPF. Slechts acht uur na de installatie van het kabinet op 22 juli 2002 trad staatssecretaris Philomena Bijlhout af. Zij was niet langer geloofwaardig, nadat bleek dat zij had gelogen over haar rol in de volksmilitie van Desi Bouterse in Suriname. Fractievoorzitter Mat Herben maakte al snel plaats voor Harry Wijnschenk en binnen het kabinet ruzieden minister Eduard Bomhoff van

---

¹¹¹ NOS lijsttrekkersdebat, 6 maart 2002.

¹¹² F. Poorthuis en H. Wansink, Pim Fortuyn op herhaling: 'De Islam is een achterlijke cultuur' in: *De Volkskrant*, 9 februari 2002.

Volksgezondheid, Welzijn en Sport en minister Herman Heinsbroek van Economische Zaken voortdurend. De 'nieuwe politiek', waarin openheid een kernpunt was, leidde ertoe dat verschillende ministers halfuitgewerkte plannen presenteerden, waarna zij bij de premier verantwoording moesten afleggen.

Context

Rosenmöller wijst tijdens de Algemene Politieke Beschouwingen op de nadelen van deze open houding, wanneer er geen duidelijke afspraken zijn binnen het kabinet over de te communiceren boodschap:

De heer Rosenmöller (GroenLinks): [...] Natuurlijk moeten ministers de ruimte hebben in het publieke debat, maar de grens ligt bij geloofwaardigheid en collegialiteit. Waar gedonder de toon zet, blijft daadkracht achterwege. Nieuwe politiek kan ook slechte politiek zijn. Op één punt heeft de premier namelijk al meer ervaring dan zijn voorganger en dat is het openlijk bekritisieren van zijn ministers.¹¹³

Fortuyn wordt nog verschillende malen gememoreerd tijdens de Algemene Politieke Beschouwingen, onder anderen ook door Rosenmöller. Wijnschenk wijst er vooral op dat men niet moet vergeten waar Fortuyn voor stond: 'hij [verwoordde] de opgekropte woede van miljoenen mensen'¹¹⁴. Op die manier presenteert hij het programma van de LPF dat in de ogen van Fortuyn de manier was om iets aan die onvrede te doen. Zalm gebruikt Fortuyns ideeën als autoriteitsargument, wanneer hij het standpunt dat de doelmatigheid binnen de overheid verbeterd moet worden ondersteunt met het argument dat 'Fortuyn zelfs van mening [was] dat er daarom de eerste twee jaar geen extra geld naar de zorg hoefde'¹¹⁵.

Tijdens de Algemene Politieke Beschouwingen werd door Jeltje van Nieuwenhoven, fractievoorzitter van de PvdA, nog eens expliciet beschreven hoe zij haar verantwoordelijkheid opvatte tijdens het debat:

---

¹¹³ Handelingen der Tweede Kamer, *Algemene Politieke Beschouwingen*, 18 september 2002, 2-30.

¹¹⁴ *Ibidem*, 2-34.

¹¹⁵ *Ibidem*, 2-51.

Mevrouw Van Nieuwenhoven (PvdA): [...] In de troonrede noemt het kabinet als opdracht voor zichzelf: veiligheid verhogen, integratie van minderheden versnellen, regels naleven, kwaliteit en organisatie van collectieve voorzieningen verbeteren. In dit debat kunnen wij beoordelen of het kabinet zijn verantwoordelijkheid heeft genomen door deze woorden in daden om te zetten.¹¹⁶

Rosenmöller wijst erop dat verschillende politici beloften hebben gedaan die door het kabinet niet worden gevolgd, waardoor de koopkracht afneemt. Hij spreekt de Kamer aan om zich uit te spreken tegen het beleid van het kabinet:

De heer Rosenmöller (GroenLinks): [...] Ik wil de zaal hier morgenavond niet verlaten zonder dat de Kamer het koopkrachtverlies op het minimum heeft gecorrigeerd. Belofte maakt schuld, het dualisme zal zich nú moeten bewijzen.¹¹⁷

Ethos

Naast de expliciete uitdrukking van hun verantwoordelijkheidsopvatting kan ook weer uit de manier waarop fractievoorzitters met hun tegenstander omgaan worden opgemaakt op welke manier zij invulling geven aan die verantwoordelijkheden. Fractievoorzitter Maxime Verhagen van het CDA doet opvallend vaak uitspraken die schadelijk zijn voor het ethos van de tegenstander. In een interruptiedebatje met Rosenmöller over het vluchtelingenverdrag zegt Verhagen in drie verschillende bijdragen dat Rosenmöller dingen suggereert die niet waar zijn.¹¹⁸ Dit is vooral het gevolg van een herhaling van zetten, waarbij geen van de debaters wijkt. Daardoor krijgt Verhagen wel drie keer de gelegenheid Rosenmöller als oneerlijk weg te zetten, zonder verder diep inhoudelijk op de kwestie in te gaan.

Tijdens de bijdrage van Rosenmöller is het Verhagen die de vragen stelt in het interruptiedebat. Ook hier verloopt het debat stroef, maar nu de rollen omgedraaid zijn is het weer Verhagen die het ethos van zijn tegenstander weet te schaden, dit

---

¹¹⁶ Handelingen der Tweede Kamer, *Algemene Politieke Beschouwingen*, 18 september 2002, 2-6.

¹¹⁷ Ibidem, 2-33.

¹¹⁸ Ibidem, 2-26 – 2-27.

maal door te wijzen op het feit dat hij het bedrijfsleven niet welgezind is. Hieronder staan de interruptiefragmenten die hierop betrekking hebben:

De heer Verhagen (CDA): [...] Als ik kijk naar uw voorstellen op het punt van investeren in wegen, of beter gezegd het niet investeren in wegen en het niet stimuleren van het bedrijfsleven, wat betekent dit dan op het punt van “werk, werk, werk” voor de langere termijn?¹¹⁹

De heer Verhagen (CDA): U knijpt het bedrijfsleven af en dan denkt u dat dit meer banen oplevert: dat is toch de kern van uw voorstel?¹²⁰

De heer Verhagen (CDA): [...] Op korte termijn heeft het inderdaad effect zoals u het schetst, maar op langere termijn verslechtert u de positie van het bedrijfsleven. Immers, de investeringen die noodzakelijk zijn, juist op het punt van het bedrijfsleven, laat u achterwege. Integendeel, die draait u zelfs de nek om. Dat betekent dat het niet meer aantrekkelijk wordt om hier een bedrijf te hebben en op de langere termijn ben je dus je banen kwijt. Uw voorstel zal de inflatie verhogen en het zal op het punt van de concurrentiepositie een verslechtering brengen. Het is, met andere woorden, een kortetermijnsuccesje, terwijl wij dan nog dieper in de put zitten.¹²¹

Verhagen doet hier in drie stappen afbreuk aan het ethos van Rosenmöller. De eerste maal wordt dat enkel duidelijk doordat hij niet investeert en niet stimuleert. Daarin is slechts licht kritiek verborgen. Vervolgens vraagt Verhagen aan Rosenmöller om zijn negatieve schets te bevestigen om tenslotte zelf die negatieve conclusie te trekken. Hoewel de kritiek natuurlijk ook op het beleid gericht is, doet hij op deze manier wel degelijk ook een aanval op het ethos van zijn tegenstander door hem steeds persoonlijk aan te spreken en door een personificatie te maken van het bedrijfsleven, dat door Rosenmöller de nek wordt omgedraaid. Op deze manier maakt hij Rosenmöller persoonlijk verantwoordelijk voor dat beleid en de

---

¹¹⁹ Handelingen der Tweede Kamer, *Algemene Politieke Beschouwingen*, 18 september 2002, 2-31.

¹²⁰ Ibidem.

¹²¹ Ibidem.

voorgehouden negatieve effecten daarvan. Rosenmöller reageert door Verhagen te melden dat zijn interruptie 'een slag in de lucht' is.¹²²

Door deze herhaalde aanvallen neemt het aantal gevallen van ethosafbraak tijdens deze Algemene Politieke Beschouwingen iets toe ten opzichte van de voorgaande jaren. Van Nieuwenhoven doet vooral uitspraken die schadelijk zijn voor het ethos van kabinetsleden, waarbij vooral minister-president Jan Peter Balkenende het herhaaldelijk moet ontgelden. Daarbij richt zij zich er vooral op om zijn integriteit aan te tasten door steeds te laten zien dat het beleid dat hij nu als minister-president voorstaat niet strookt met uitspraken die hij eerder in zijn politieke loopbaan heeft gedaan,¹²³ maar ook wanneer zij tegenstellingen tussen zijn uitspraken en zijn handelen constateert.¹²⁴

Van Nieuwenhoven, Verhagen en Rosenmöller doen veruit de meeste uitspraken die schadelijk zijn voor het ethos van de concurrenten. Vaste fractievoorzitters Thom de Graaf van D66 en Kars Veling van de fusiepartij ChristenUnie waren wegens ziekte afwezig en wellicht heeft dat enige invloed gehad op de bijdrage van de vervangend-fractievoorzitters. Fractievoorzitter Gerrit Zalm van de VVD doet alleen schadelijke uitspraken gericht op Van Nieuwenhoven, waarbij hij haar vooral aanpakt op haar dossierkennis.¹²⁵ Nieuwenhoven weet zich daar echter aardig tegen te weren door erop te wijzen dat het om politieke beschouwingen gaat en niet enkel om cijfers:

Mevrouw Van Nieuwenhoven (PvdA): Ik weet dat u mij graag uit wilt lokken tot een cijfertjesdebat met drie cijfers achter de komma. Ik geef u graag toe dat u daarin beter bent dan ik. Dat heb ik afgelopen jaren heel vaak gehoord en daar zal ik u ook niet op gaan bestrijden. Ik probeer nu duidelijk te maken dat dit algemene politieke beschouwingen zijn. Hierin geven fracties aan welke politieke keuzes zij maken en welke investeringen zij willen doen.¹²⁶

---

¹²² Handelingen der Tweede Kamer, *Algemene Politieke Beschouwingen*, 18 september 2002, 2-31.

¹²³ Ibidem, 2-7 en 2-10.

¹²⁴ Ibidem, 2-12 en 2-15.

¹²⁵ Ibidem, 2-10 en 2-13.

¹²⁶ Ibidem, 2-13.

Ook Zalm kiest er dus voor om herhaaldelijk op één punt zijn opponent aan te vallen en hij stop daar pas mee op het moment dat die opponent hem duidelijk een halt toeroept, in dit geval doet Van Nieuwenhoven dit door – heel eerlijk – haar meerdere te erkennen op het gebied van dossierkennis en vervolgens te benadrukken dat dat niet hetgeen is waar het in dit debat over gaat.

Redelijkheid

Het merendeel van de ethosaanvallen is nog steeds gericht op het ter discussie stellen van verantwoordelijkheden van kabinetsleden of fractievoorzitters. In de meeste gevallen leidt dat niet tot een onredelijk debat, zelfs niet wanneer de integriteit van een bewindspersoon ter discussie staat, omdat de opponent in de meeste gevallen in de gelegenheid wordt gesteld te reageren. De herhaaldelijke pogingen tot ethosafbraak, zoals we die in dit debat ook hebben gezien, lijken er niet in de eerste plaats op gericht te zijn om tot een oplossing van een verschil van mening te komen. Verhagen valt zijn tegenstanders meermaals op hetzelfde punt aan: tweemaal doet hij dat bij Rosenmöller en eenmaal bij Van Nieuwenhoven.¹²⁷ Ook Van Nieuwenhoven¹²⁸ en Zalm¹²⁹ hameren steeds op dezelfde tekortkomingen van de opponent. In het fragment van Rosenmöller en Verhagen lijkt het zo te zijn dat Verhagen naar een zekere conclusie toewerkt en alleen gedwongen door de in het debat geldende regels in zijn interruptie in eerste instantie een vragende vorm kiest. Hij lijkt weinig interesse te hebben in het antwoord, maar stelt hierdoor wel voor de kiezer vast dat Rosenmöllers beleid slecht is voor het bedrijfsleven. Daarmee is deze bijdrage nog niet direct onredelijk, in die zin dat het in dit debat een ongeoorloofde zet zou zijn. Het is immers het doel de politieke verschillen te laten zien en de gevolgen duidelijk te maken die verschillende politieke keuzes kunnen hebben. Onredelijkheid is wel te vinden in het toeschrijven van uitspraken of in dit geval voorstellen, zoals te zien was in het fragment tussen Rosenmöller en Verhagen, waarin Verhagen zegt: ‘U knijpt het bedrijfsleven af en dan denkt u dat dit meer banen oplevert: dat is toch de kern van uw voorstel?’ Verhagen maakt hier het

---

¹²⁷ Handelingen der Tweede Kamer, *Algemene Politieke Beschouwingen*, 18 september 2002, 2-9.

¹²⁸ Ibidem, 2-7.

¹²⁹ Ibidem, 2-13.

afknippen van het bedrijfsleven de kern van het voorstel van Rosenmöller, maar dit wordt hem toegeschreven, zonder dat hij daadwerkelijkheid heeft aangegeven hiervoor te staan. Eén enkele maal kunnen we een *ad-hominem* argument vinden van de *abusive* variant. Rosenmöller beledigt minister Hilbrand Nawijn voor Vreemdelingenzaken en Integratie (LPF):

De heer Rosenmöller [...] Dat is de weg van de minste weerstand en het minste resultaat; zeg maar de weg-Nawijn.¹³⁰

In deze context is natuurlijk sprake van een directe aanval op de betrouwbaarheid van Nawijn, maar ook hier komt de redelijkheid niet echt in gevaar. Het is een belediging die Rosenmöller zijdelings maakt, maar Nawijn is geen deelnemer aan het debat over dit onderwerp en gaat hier ook verder niet op in, waardoor het inhoudelijke debat gewoon verder kan.

Het Persoonlijke

Al kort na de aanstelling van het kabinet blijkt voor veel LPF-ministers problematisch om hun eigen ideaal na te volgen. De boodschap die zij communiceren wordt in de praktijk wel degelijk beperkt door wat door het kabinet als acceptabel wordt aanvaard en de persoonlijke visie die zij graag zouden uitdragen komt daarmee op de tweede plaats te staan. Hoewel de voorgaande verkiezingscampagne voor alle partijen in het teken had gestaan van de persoon Pim Fortuyn, was daar tijdens de Algemene Politieke Beschouwingen niet veel van terug te zien. Het totaal aantal ethosaanvallen kwam uit op 82. Ruim een kwart van de ethosaanvallen werd gedaan door Verhagen. Verhagen was bovendien regelmatig toch enigszins onredelijk, doordat hij met zijn bijdrage niet erg open leek te staan voor andere standpunten. In die gevallen leek het Verhagen het er in de eerste plaats om te doen het ethos van de tegenstander te schaden, omdat hij zijn standpunt bleef herhalen, zonder daarbij in te gaan op de verdediging die zijn opponenten aanvoerden. Daarmee lijkt hij zijn retorische doelen op de eerste plaats te zetten. Van

---

¹³⁰ Handelingen der Tweede Kamer, *Algemene Politieke Beschouwingen*, 18 september 2002, 2-33.

Nieuwenhoven en Zalm deden beide eenmaal iets vergelijkbaars. Het is opvallend dat juist de fractievoorzitter van de grootste coalitiepartij zijn tegenstanders zo fel aanvalt. In plaats van de eigen keuzes te verdedigen of de keuzes van de tegenstander aan te vallen, kiest Verhagen er voor de betrouwbaarheid van de fractievoorzitters van de oppositie in twijfel te trekken.

Voor het merendeel van de aanvallen van de andere fractievoorzitters geldt dat deze er in de eerste plaats op gericht zijn de tegenstander ter verantwoording te roepen, waarna deze zich inderdaad kan verantwoorden. Daarbij richtte men zich vooral op leden van het kabinet. Hiermee werd het merendeel van de ethosaanvallen gedaan in lijn met de autonome verantwoordelijkheid van de fractievoorzitters en lijken de fractievoorzitters niet allereerst als doel te hebben de tegenstander zwart te maken.

Balkenende II

Door de onrust in de fractie van de LPF en de problemen tussen LPF-ministers hield kabinet Balkenende I het nog geen half jaar vol. Op 16 oktober zegde fractievoorzitter Gerrit Zalm van de VVD het vertrouwen op in de LPF, waarna minister-president Balkenende schriftelijk het ontslag van het kabinet indiende bij de koningin. Het demissionaire kabinet bereidde vervroegde verkiezingen voor op 22 januari 2003. De problemen in de LPF zorgden voor een sterk afgenomen vertrouwen bij de kiezer en de partij behield slechts acht van haar 26 zetels. De Partij van de Arbeid herstelde zich juist onder de campagne van lijsttrekker Wouter Bos en behaalde bijna evenveel zetels als het CDA, respectievelijk 42 en 44 zetels. Het CDA had dus weinig te lijden gehad van de val van het eerste kabinet dat de naam droeg van haar lijsttrekker en ook de VVD kon iets groeien. Hoewel de PvdA de grote winnaar was van deze verkiezingen, slaagde informateur Piet Hein Donner er niet in een kabinet te vormen met het CDA en de PvdA. CDA en VVD besloten met het regeerakkoord van Balkenende I als uitgangspunt D66 te betrekken in de onderhandelingen en vormden zo kabinet-Balkenende II.

Context

Tijdens deze Algemene Politieke Beschouwingen wordt gereflecteerd over het doel van het debat. Verhagen vindt het belangrijk dat er een debat wordt gevoerd om tot elkaar te komen, waarin ruimte is voor overleg,¹³¹ en waarin hijzelf als fractievoorzitter het debat kan aangaan met het kabinet.¹³² Tijdens deze Algemene Politieke Beschouwingen wordt echter ook regelmatig gewezen op de debatterstrategie van opposenten, of debattertrucs waarvan Marijnissen¹³³ en Bos¹³⁴ beschuldigd worden. Ook fractievoorzitter Boris Dittrich van D66 en fractievoorzitter Femke Halsema van GroenLinks bekritisieren naast elkaars standpunten ook de wijze waarop hun tegenstander argumenteert:

De heer Dittrich (D66): Zo debatteert u vaak: u haalt er iets bij, maar vertelt niet dat er honderden miljoenen extra worden geïnvesteerd in het onderhoud van het spoor. [...]

Mevrouw Halsema (GroenLinks): U hebt de neiging om op de persoon te spelen, maar dat vind ik nooit de sterkste verdediging.¹³⁵

In dit interruptiedebatje bekritisieren Halsema en Dittrich elkaars wijze van debatteren. Daarmee wordt impliciet niet alleen een zeker wantrouwen uitgesproken over de juistheid van de argumentatie van de tegenstander, maar eerder nog op het systeem van argumenteren dat de opponent aanhoudt, wat volgens de beschuldiger een systeem is dat niet zorgt voor de oplossing van een verschil van mening. Of de beschuldiging onderbouwd kan worden is daarbij nog niet eens zo van belang. Wanneer dat niet het geval is, is de beschuldiger namelijk in overtreding. Dergelijke uitspraken lijken in ieder geval niet te wijzen op een gevoel van het vertrouwen dat alle partijen zoeken naar een oplossing van een meningsverschil. Halsema noemt even later de argumentatie van Verhagen een poging tot demagogie:

---

¹³¹ Handelingen der Tweede Kamer, *Algemene Politieke Beschouwingen*, 17 september 2003, 2-21.

¹³² Ibidem, 2-25.

¹³³ Ibidem, 2-53.

¹³⁴ Ibidem, 2-33.

¹³⁵ Ibidem, 2-50.

Mevrouw Halsema (GroenLinks): Het is aardig demagogisch geprobeerd, maar u slaat de plank wel volledig mis.¹³⁶

Daarmee zegt zij dat de argumenten van Verhagen niet alleen onjuist zijn, maar dat hij die argumenten probeert in te zetten om de kiezer te overreden. Halsema gaat nog wel inhoudelijk in op de argumenten van Verhagen en legt uit waarom die in haar ogen onjuist zijn. Door Verhagen van demagogie te beschuldigen tracht zij hem echter ook voor deelname aan het debat te diskwalificeren.

Ethos

Halsema valt tijdens deze Algemene Politieke Beschouwingen niet alleen op door de manier waarop zij het ethos van haar tegenstanders aanvalt, maar ook het aantal keer dat zij dat doet is bijzonder hoog. Vaker nog dan oppositieleider Wouter Bos van de PvdA valt zij haar tegenstanders aan. Die aanvallen zijn vooral gericht tegen de fractievoorzitters van de coalitiepartijen, maar ook fractievoorzitters Bos¹³⁷ en Mat Herben (LPF)¹³⁸ en leden van het kabinet¹³⁹ worden persoonlijk bekritiseerd op hun deskundigheid, geloofwaardigheid en welwillendheid. Hoewel Halsema met haar Partij maar 6 zetels bezet en dus geringe spreektijd heeft vindt zij in de interruptiedebatjes vele mogelijkheden haar kritiek op de betrouwbaarheid van haar tegenstanders te uiten. Ook Bos en Jan Marijnissen (SP) maken op die manier wel gebruik van interrupties, maar het merendeel van hun ethosaanvallen wordt nog in de eigen termijn gedaan. Het leidt ertoe dat de voorzitter regelmatig opmerkingen maakt over het aantal toegestane interrupties.¹⁴⁰

Het totaal aantal ethosaanvallen neemt tijdens deze Algemene Beschouwingen flink toe. Dat is vooral het gevolg van het steeds herhalen van dezelfde of sterk vergelijkbare uitingen in opeenvolgende interrupties, zoals wanneer Halsema Boris Dittrich van D66 bekritiseert op zijn regeringsdeelname:

---

¹³⁶ Handelingen der Tweede Kamer, *Algemene Politieke Beschouwingen*, 17 september 2003, 2-60.

¹³⁷ Ibidem, 2-7.

¹³⁸ Ibidem, 2-45 – 2-46.

¹³⁹ Ibidem, 2-56 – 2-59.

¹⁴⁰ Ibidem, 2-22, 2-47, 2-64.

Mevrouw Halsema (GroenLinks): [...] Ik snap wel dat u in een verdomd lastige positie zit doordat u akkoord bent gegaan met dit kabinet, maar wat krijgt u nou eigenlijk? Volgens mij niets!

[...]

Mevrouw Halsema (GroenLinks): U komt wat mij betreft steeds dieper in het moeras.

[...]

Mevrouw Halsema (GroenLinks: [...]) U bent er niet eens in geslaagd om de helft van de opbrengst van het kwartje van Kok zoals u vorige keer eiste, te reserveren voor het openbaar vervoer.¹⁴¹

Op deze manier creëert Halsema een gelegenheid om drie maal de deskundigheid van Dittrich ter discussie te stellen. Natuurlijk heeft zij daarbij ook als doel dat het geld van de benzineaccijnzen inderdaad naar openbaar vervoer gaat, maar zij zet Dittrich daarbij wel onder druk door zijn ethos te schaden.

Zoals gezegd doet Bos vaker afbraak aan het ethos van zijn tegenstanders in zijn eigen termijn. Hij slaagt er echter ook in om in vrij weinig woorden het ethos van zijn tegenstanders op verschillende manieren aan te pakken.

De heer Bos (PvdA): Wacht eens even ... Gaat u [Verhagen] dan straks maar uitleggen waarom u de gelden voor stadsvernieuwing vermindert. Gaat u dan maar uitleggen waarom u geen uitbreiding van de heroïneverstrekking onder medisch toezicht voorstelt. Gaat u dan maar uitleggen welk initiatief u wel neemt om de overlast in dat soort wijken te bestrijden. Gaat u dan maar uitleggen hoe de wachtlijsten voor de inburgeringscursussen oplost. [...] Daar hebt u de afgelopen weken een grote mond over gehad. Ik hoor straks graag wat u te bieden heeft.¹⁴²

En daarna tegen minister-president Balkenende:

---

¹⁴¹ Handelingen der Tweede Kamer, *Algemene Politieke Beschouwingen*, 17 september 2003, 2-50.

¹⁴² *Ibidem*, 2-12.

De heer Bos (PvdA): [...] Wie heeft vorig jaar ook alweer de ziekenfondspremies verhoogd? Dat was deze minister-president en dat had niets met gestegen kosten te maken. [...] Hoe fatsoenlijk is het, mensen eerst uit te nodigen gebruik te maken van hun recht op zorg om hen vervolgens met deze consequenties te confronteren?¹⁴³

En nog steeds op dezelfde pagina van de handelingen tegen minister Aart Jan de Geus van Sociale Zaken en Werkgelegenheid:

De heer Bos (PvdA): [...] En minister De Geus? Hij vecht, maar verliest. Je zou af en toe bijna wensen dat hij dat gewoon toegeeft in plaats van al dat gedraai en gekonkel. Waar is minister De Geus nou mee bezig als hij meent het sociale gezicht van het CDA te hebben gered door een aanval op de WW af te weren om ondertussen een veel grotere slag om de WAO, de VUT en de pre-pensioenen te verliezen? Wie denkt hij nou eigenlijk voor de gek te houden [...] In wat voor wereld leeft deze minister [...] Denkt minister De Geus echt dat de discussie over de koppeling draait om de vraag of definities zo veranderd kunnen worden dat hij daardoor niet hoeft af te treden?¹⁴⁴

Zo kan Bos in een vrij kort fragment Verhagen op verschillende manieren verwijten dat de keuzes die hij maakt, keuzes zijn die moeilijk zijn uit te leggen aan de burger, Balkenende verwijten dat hij verkeerde keuzes heeft gemaakt, die bovendien onfatsoenlijk zijn, omdat hij mensen met zaken confronteert die hij eerder niet heeft kenbaar gemaakt, en minister De Geus beschuldigen van gedraai en gekonkel om zijn eigen onkunde te maskeren. Vergelijkbare aanvallen richt Bos op Van Aartsen: volgens Bos vindt Van Aartsen dat gehandicapten en chronisch zieken hun verantwoordelijkheid niet nemen.¹⁴⁵ Verhagen wijst hij er op dat hij in de verkiezingscampagne andere dingen heeft beloofd dan het beleid dat zijn fractie nu steunt.

---

¹⁴³ Handelingen der Tweede Kamer, *Algemene Politieke Beschouwingen*, 17 september 2003, 2-12.

¹⁴⁴ Ibidem.

¹⁴⁵ Ibidem, 2-33.

Andere fractievoorzitters herhalen hun persoonlijke kritiek ook, zij het in mindere mate. Dittrich zegt twee keer dat Bos halve verhalen vertelt¹⁴⁶ en twee keer dat het verhaal van Bos zwak is, omdat hij geen tegenbegroting presenteert.¹⁴⁷ André Rouvoet verwijt Dittrich twee maal voorstellen nodeloos ingewikkeld te maken¹⁴⁸ en Zalm dat hij een beleid voert van pappen en nathouden.¹⁴⁹ Deze herhaling van zetten zorgt ervoor dat het aantal ethosaanvallen zo sterk toeneemt, en het valt op dat deze nieuwe generatie fractievoorzitters wat betreft het gebruik van ethosafbraak een nieuwe manier lijkt te gebruiken om tegelijkertijd de vinger te leggen op de politieke verschillen tussen partijen en daarmee ook afbraak te doen aan het ethos van de tegenstander die die partij of dat beleid vertegenwoordigt.

Redelijkheid

In die zoektocht naar politieke verschillen wordt het standpunt van de tegenstander nog weleens anders voorgesteld, dan dit door hem of haar zelf verwoord is. Marijnissen overschrijdt de redelijkheidsgrens wanneer hij de exacte woorden van Verhagen een andere betekenis probeert mee te geven:

De heer Marijnissen (SP): Woorden hebben een betekenis. Dat weet de heer Verhagen ook. Als hij het over moderniseren heeft, bedoelt hij vaak verslechteren. Daar wil ik het nu alleen niet over hebben.¹⁵⁰

Het is vooral onredelijk, omdat Marijnissen geen argumentatie geeft bij zijn standpunt; hij geeft zelfs aan over een ander onderwerp te willen beginnen.

Wouter Bos schrijft een mening aan de heer Van Aartsen toe, die hij niet expliciet geuit heeft en waar hij ook tegenin gaat wanneer Bos hem aan dat standpunt probeert te binden:

---

¹⁴⁶ Handelingen der Tweede Kamer, *Algemene Politieke Beschouwingen*, 17 september 2003, 2-7.

¹⁴⁷ Ibidem, 2-13.

¹⁴⁸ Ibidem, 2-52.

¹⁴⁹ Ibidem, 2-15.

¹⁵⁰ Ibidem, 2-23.

De heer Bos (PvdA): U zegt dit kennelijk omdat u vindt dat gehandicapten en chronisch zieken op dit moment die verantwoordelijkheid niet nemen. Dat mag u voor ons eens onderbouwen.

De heer Van Aartsen (VVD): Nee, ik heb heel duidelijk gezegd dat het noodzakelijk is dat ieder verantwoordelijkheden draagt in deze samenleving [...]. Wij kunnen hier wel allemaal debattrucjes uithalen, maar ik vind het belangrijk om eens te kijken naar wat ons bindt en dat is uiteindelijk dat wij de systemen betaalbaar willen houden, omdat zij anders in elkaar donderen.

De heer Bos (PvdA): Daarover zijn wij het eens. Dat u zich ideologisch goed kunt vinden in de keuzes van dit kabinet, verbaast me niet. Ik vind echter dat ook u zorgvuldig moet zijn in de manier waarop u beschrijft of zelfs suggereert dat op dit moment door de groep gehandicapten en chronische zieken bepaalde verantwoordelijkheden niet worden genomen, en dat dit wordt verholpen dankzij dit kabinet. Dit heeft niets te maken met een debattruc Ik nodig u uit om klip en klaar te zeggen wat u bedoelt.

De heer Van Aartsen (VVD): De heer Bos gaat uit van een veronderstelling die ik niet heb geuit in mijn betoog. [...]

De heer Bos (PvdA): Ik kan niet helpen dat ik toch tot de conclusie moet komen dat onder het betoog van de heer Van Aartsen de veronderstelling ligt dat er nog steeds een grote groep gehandicapten en chronisch zieken is die wel kan werken, maar zich daartoe kennelijk onvoldoende geprikkeld voelt op dit moment. Als hij die mening is toegedaan, moet hij die beter onderbouwen dan hij tot nu toe heeft gedaan.

De heer Van Aartsen (VVD): Ik vind dat de heer Bos ook iets beter zou kunnen luisteren.¹⁵¹

Bos vraagt bovendien van Van Aartsen om het standpunt dat hij niet heeft geuit te verdedigen. Ook in de toeschrijving van dit standpunt aan Van Aartsen is Bos

---

¹⁵¹ Handelingen der Tweede Kamer, *Algemene Politieke Beschouwingen*, 17 september 2003, 2-33.

standvastig en herhaalt hij zijn punt driemaal. Daarmee tracht hij wel het ethos van Van Aartsen te schaden, maar overschrijdt hij de redelijkheidsgrens: hij tracht Van Aartsen te binden aan een standpunt dat hij niet heeft geuit.

Bos gaat ook over de grens in een interruptiedebatje met Verhagen, die hij vrijwel het recht van spreken ontnemt, wanneer hij op een tegenstelling wijst in de standpunten van Verhagen en het handelen van het CDA in het verleden:

De heer Bos (PvdA): Daar hebt u gelijk in, maar acht jaar Paars was ook acht jaar oppositie van het CDA waarbij acht jaar lang geen tegenbegroting werd gepresenteerd. U bent dus de laatste die hierbij recht van spreken heeft.¹⁵²

Het komt vaker voor dat een politicus op tegenstellingen gewezen wordt in zijn standpunten in het debat en uitspraken of handelingen die hij eerder heeft gedaan. Bos verbindt daar echter expliciet de consequentie aan dat Verhagen dan als laatste recht van spreken heeft, terwijl iedere spreker dezelfde vrijheid behoort te krijgen om zijn standpunten van argumenten te voorzien, wanneer naar een oplossing van een verschil van mening wordt gezocht.

Het persoonlijke

Tijdens de Algemene Politieke Beschouwingen onder Balkenende II neemt het aantal ethosaanvallen fors toe. In 129 gevallen trachten de fractievoorzitters het ethos van de tegenstander te schaden. Dat is ruim anderhalf keer zo veel als onder Balkenende I. Verhagen wijst er expliciet op dat hij ruimte wil voor debat in de Kamer. Hij doet ook veel minder pogingen tot ethosafbraak dan tijdens Balkenende I. Andere politici, zoals Halsema en Dittrich kijken niet zo zeer naar de verantwoordelijkheden van de debaters, maar naar de wijze waarop zij het debat voeren. Zij vallen hun tegenstanders daar bovendien ook op aan. Hiermee laten zij een groter bewustzijn zien van de werking van het debat. Dat bewustzijn blijkt misschien ook uit de wijze waarop zij zelf het debat aangaan. Vooral Halsema weet in haar beperkte tijd, door gebruik te maken van alle mogelijkheden die tot haar beschikking staan, de

---

¹⁵² Handelingen der Tweede Kamer, *Algemene Politieke Beschouwingen*, 17 september 2003, 2-8/

persoonlijkheid van haar tegenstanders op verschillende wijzen aan te vallen. Ondanks haar getoonde bewustzijn over onredelijke handelingen bij tegenstanders, overschrijdt zij daarbij zelf ook af en toe de redelijkheidsgrenzen. Halsema vormt geen uitzondering, maar is wel degene waarbij dit het meest extreem tot uiting komt. De kleine confessionele partijen blijken een uitzondering; zij richten zich zelden op de persoon.

De betrouwbaarheid van politici komt in dit debat meer ter discussie te staan. In een aantal interrupties lijkt het niet allereerst de bedoeling om via debat tot een oplossing van een verschil van mening te komen. Verschillende interrupties lijken met een vooropgezet plan gericht op het schaden van de betrouwbaarheid van de politieke tegenstander. De redelijkheid gaat daarmee soms geheel verloren. Daarmee komt de integriteit van de politicus meer ter discussie te staan. Die integriteit wordt ook geschaad wanneer politici niet nader tot elkaar komen, maar enkel het eigen standpunt blijven herhalen. Wanneer geen van de politici bereid is concessies te doen, ontstaat een gepolariseerde politiek. Dat is duidelijk voor de kiezers, maar dit zorgt er wel voor dat men moeilijker tot oplossingen komt.

Balkenende III

Ook het tweede kabinet Balkenende kwam ten val. Op 29 juni 2006 zegde D66 het vertrouwen in het kabinet op, nadat het kabinet bekend maakte de in opspraak geraakte minister Rita Verdonk voor Vreemdelingenzaken en Integratie te blijven steunen, ondanks de door D66 gesteunde motie van afkeuring. D66-fractievoorzitter Lousewies van der Laan stelde minister-president Balkenende voor de keuze: Verdonk of D66. Balkenende diende de volgende dag het ontslag in. In plaats van het kabinet demissionair voort te laten gaan vormde informateur Ruud Lubbers een missionair rompkabinet om allereerst een begroting voor het jaar 2007 op te stellen en vervolgens vervroegde verkiezingen te organiseren in november.

De roerige periode op weg naar de verkiezingen zorgde voor veel onrust in verschillende fracties met verscheidene afsplitsingen tot gevolg. Zes kamerleden gingen voort als één- of tweemansfractie en kregen tijdens de Algemene Politieke

Beschouwingen spreektijd om hun standpunten te laten horen. Joost Eerdmans (oud-LPF) en Anton van Schijndel (oud-VVD) verlieten hun partij vanwege onvrede over hun plek op de kieslijst en gingen verder onder de naam Groep-Eerdmans-Van Schijndel; Hilbrand Nawijn had zich al in 2005 van de LPF afgescheiden als Groep Nawijn en kreeg op 16 augustus 2006 versterking van de LPF'er Gerard van As; Geert Wilders scheidde zich in 2004 af na onenigheid met zijn partij, de VVD, en ging verder als Groep Wilders; Gonny van Oudenallen was oorspronkelijk ook verkozen via de LPF. Zij vormde in juli 2006 de Groep Van Oudenallen. Al deze één- en tweemansfracties waren natuurlijk beperkt in hun spreektijd en ook het aantal interrupties dat zij inbrachten was vrij beperkt. Hun aandeel in het totaal aantal ethosaanvallen was dus gering.

De Algemene Politieke Beschouwingen die volgden op de presentatie van de begroting in de Miljoenennota stonden onvermijdelijk sterk in het teken van de snel naderende verkiezingen. Representatie zou de boventoon gaan spelen in deze Algemene Politieke Beschouwingen. Vooral ook, omdat de uitvoering van het voorgenomen beleid door een nieuwe Kamer gewogen zou worden en door een nieuwe regering ten uitvoer zou worden gebracht.

Context

Natuurlijk realiseren de fractievoorzitters zich heel goed dat het in dit debat niet het effectiefst is om over de begroting te spreken: die discussie kunnen zij beter aangaan in een nieuwe Kamer met een nieuwe regering. Dat bewustzijn wordt duidelijk wanneer we kijken welke uitspraken fractievoorzitters doen over de aard van het debat en de zaken die daarin ter sprake dienen te komen. Fractievoorzitter André Rouvoet is nog vrij voorzichtig in zijn formulering, wanneer hij duidelijk maakt dat het formele doel van het debat wel degelijk het bespreken van de Miljoenennota inhoudt:

De heer Rouvoet (ChristenUnie): Voorzitter. Ik moest mijzelf vandaag geregeld voorhouden dat dit debat over de Miljoenennota en de Begroting 2007 gaat. Dat vond ik soms wel jammer, want ik heb goede voorstellen voorbij horen komen

die vooral bedoeld waren voor de verkiezingscampagne en in dit debat helaas niet zullen leiden tot wijzigingen op de kabinetsvoorstellen.¹⁵³

Bos ziet in de laatste Algemene Politieke Beschouwingen voor de verkiezingen de laatste mogelijkheid om het kabinet ter verantwoording te roepen over de voorgaande periode, maar hij wijst er ook al op dat het debat zal gaan over de keuzemogelijkheden van de kiezer:

De heer Bos (PvdA): [...] Hoe je het ook wendt of keert, het debat van vandaag is natuurlijk geen gewoon debat. Het zijn ook geen gewone algemene beschouwingen. Het is vlak voor de verkiezingen. Het is wat ons betreft de laatste keer dat CDA en VVD, en ook de minister-president, zich kunnen verantwoorden voor het door hen gevoerde beleid van de afgelopen jaren. Wat ons betreft staan er vandaag in dit debat dan ook twee vragen centraal. Ten eerste: het gaat gelukkig beter met de economie, maar gaat het ook goed met de samenleving? Ten tweede: juist nu het weer wat beter gaat, hoe gaan wij daarmee om, wat gaan wij doen? En welke keuzes leggen wij de kiezer over acht weken voor?¹⁵⁴

Voor Bos is het doel van het debat dus niet de behandeling van de begroting. Daar wordt hij overigens op terechtgewezen door Gonny van Oudenallen (Groep Van Oudenallen):

Mevrouw Van Oudenallen (Groep Van Oudenallen): [...] Je moet eerst met twee benen op de grond staan en dan pas zeggen wat je in de toekomst zou willen. Ik vind dat u hier helemaal langs die algemene beschouwingen bent gegaan. U houdt hier gewoon een leuk verkiezingsverhaal. Prachtig dat u daarvoor gratis zendtijd krijgt, maar ik ben teleurgesteld dat u na vier jaar niet met iets anders bent gekomen.¹⁵⁵

---

¹⁵³ Handelingen der Tweede Kamer, *Algemene Politieke Beschouwingen*, 27 september 2006, 5-258.

¹⁵⁴ *Ibidem*, 5-202.

¹⁵⁵ *Ibidem*, 5-214.

Van Oudenallen is het blijkbaar niet met de taakopvatting van Bos eens. Volgens Van Oudenallen staan de algemene beschouwingen niet gelijk aan het houden van een verkiezingsverhaal.

De voorzitter laat de fractievoorzitters overigens vrij in de onderwerpen die zij willen aansnijden in hun eigen bijdrage. Wel geeft zij Rutte duidelijk aan op welke wijze er gedebatteerd dient te worden:

De voorzitter: De heer Verhagen staat achter het spreekgestoelte en u steunt hem vanachter de interruptiemicrofoons in zijn reactie op de heer Bos. Zo debatteren wij niet vandaag. De heer Verhagen gaat door.¹⁵⁶

En tegen Lousewies van der Laan (D66):

De voorzitter: Het spijt mij, wij gaan nu echt naar de lunchpauze toe. U begint ook over een onderwerp dat niet aan de orde is geweest. In zijn tweede termijn zal de heer Verhagen misschien iets zeggen over energie.

[...]

De voorzitter: Het gaat mij niet om de inhoud, maar om de methode van debatteren. Wij gaan er nu niet allerlei punten bij halen. Het woord is aan de heer Rouvoet.¹⁵⁷

Ethos

Voor de fractievoorzitters van PvdA, CDA, VVD en GroenLinks lijken de algemene beschouwingen inderdaad vooral over de aankomende verkiezingen te gaan. Niet alleen presenteren zij hun eigen programma, maar ook wordt het programma van de tegenstander bekritiseerd. Nog in sterkere mate dan tijdens eerdere politieke beschouwingen lijken de fractievoorzitters daarbij hun tegenstander zorgvuldig te kiezen. Fractievoorzitter Verhagen doet veruit de meeste uitspraken die afbraak doen aan het ethos van zijn tegenstanders en zijn gekozen vijand is daarbij allereerst Wouter Bos, die hij vooral oneerlijk noemt. Ook Femke Halsema krijgt van hem enige

---

¹⁵⁶ Handelingen der Tweede Kamer, *Algemene Politieke Beschouwingen*, 27 september 2006, 5-219.

¹⁵⁷ *Ibidem*, 5-232.

persoonlijke kritiek. Bos richt zich het meest direct op Verhagen en Rutte in iets mindere mate. Ook Rutte richt zich met zijn persoonlijke aanvallen bijna volledig op Bos. Halsema krijgt door deze strijd tussen Bos aan de ene kant en Rutte en Verhagen aan de andere kant veel minder de gelegenheid om haar tegenstanders te bestoken dan in de algemene beschouwingen van 2003. Haar persoonlijke kritiek is ook nog steeds vooral gericht op Rutte en Verhagen. SP-fractievoorzitter Jan Marijnissen en D66-fractievoorzitter Van der Laan spelen maar een kleine rol: zij vallen hun tegenstanders nauwelijks persoonlijk aan, maar krijgen zelf ook nauwelijks kritiek te verduren. Meer dan de helft van de ethos aanvallen wordt echter gedaan door Verhagen en Bos samen en daarin gaat het vrijwel uitsluitend over de plannen die in het verkiezingsprogramma staan. Verhagen tracht de naam van zijn tegenstander te verbinden aan onderdelen uit zijn verkiezingsprogramma die de kiezer niet welgezind zijn:

De heer Verhagen (CDA): [...] Als u de crèche zogenaamd gratis gaat maken, hoe regelt u het dan dat de mensen die toch al mee moeten betalen aan die zogenaamd gratis crèche ook nog de vrijheid hebben om een andere vorm van opvang te kiezen, om bijvoorbeeld arbeid en zorg te combineren? Zij moeten immers al betalen voor die crèche van u, de Bos-crèche. Naast de Bosbelasting krijgen wij zo ook nog de Bos-crèche. Ik kan mij voorstellen dat de Bosbelasting heel hoog wordt om die Bos-crèche te kunnen betalen.¹⁵⁸

De Bosbelasting was een term die het CDA al ruim voor de algemene politieke beschouwingen min of meer in de schoot geworpen kreeg door PvdA-corryfee Marcel van Dam, die in een column in de volkskrant uithaalde naar de plannen van de lijsttrekker: 'Wouter Bos pakt de ouderen' kopte zijn tekst.¹⁵⁹ Door Verhagen werd de fiscalisering van de WAO al snel Bosbelasting genoemd. De koppeling was zeer effectief: in vrijwel alle nieuwsberichten die over de belasting op WAO werden geschreven wordt de heffing Bosbelasting genoemd.¹⁶⁰

---

¹⁵⁸ Handelingen der Tweede Kamer, *Algemene Politieke Beschouwingen*, 27 september 2006, 5-223.

¹⁵⁹ M. van Dam, 'Wouter Bos pakt de ouderen', in: *de Volkskrant*, 4 mei 2006. Van Dam sprak nog van bejaardenbelasting.

¹⁶⁰ De website van diezelfde Volkskrant toont 20 berichten sinds 2006 met de naam bosbelasting.

In een vergelijkbare poging probeert Bos driemaal duidelijk te maken dat Verhagen het moederschap wil belasten:

De heer Bos (PvdA): Als de heer Verhagen het meent dat hij ouders keuzevrijheid wil bieden, waarom straft hij dan ouders die ervoor kiezen om zelf hun kinderen op te vangen, in plaats van hen naar de kinderopvang te laten brengen? Waarom introduceert de heer Verhagen een ‘moederbelasting’, waardoor degenen die ervoor kiezen om de kinderen thuis op te vangen in één [keer] € 2000 meer moeten gaan betalen.

[...]

De heer Bos (PvdA): Het gezinsbeleid dat u voorstelt is toch kraakhelder? U wilt dat mensen weer 40 uur per week gaan werken. U maakt het niet gemakkelijker om van de kinderopvang gebruik te maken. Als men ervoor kiest de kinderen zelf op te vangen, moet men € 2000 meer belasting betalen. Wat is dat nu voor een gezinsbeleid?

[...]

De heer Bos (PvdA): In uw programma lees ik dat u de belastingkorting van € 2000 wilt afschaffen voor stellen waarvan één van de partners niet werkt. Als mensen gebruik maken van de keuzevrijheid die u hun zo gunt, straft u hen met een hogere belasting van € 2000. Dat noem ik moederbelasting.¹⁶¹

Nu het debat vooral over de verkiezingsprogramma's gaat hebben de partijen er natuurlijk ook niet direct belang bij om tot een oplossing van een verschil van mening te komen. Dat wordt duidelijk in de wijze waarop de fractievoorzitters de effecten van het beleid van de tegenstanders voor hun kiezers presenteren.

Redelijkheid

De strijd tussen Verhagen en Bos lijkt echter in de eerste plaats gevoerd te worden op het vlak van hun eerlijkheid. Verhagen doet de volgende uitlatingen over Bos:

---

¹⁶¹ Handelingen der Tweede Kamer, *Algemene Politieke Beschouwingen*, 27 september 2006, 5-222.

De heer Verhagen (CDA): Dit is typisch de manier waarop de heer Bos altijd redeneert. Hij komt met halve waarheden en onwaarheden. De feiten die de heer Bos presenteert, zijn onwaar.

[...]

U kunt wel een fabeltje rondstrooien,

[...]

maar wees nu eens eerlijk. Wilt u ouderen extra gaan belasten, wilt u een "Bos-belasting" voor 65-plussers invoeren of niet?

[...]

Wees nu gewoon eerlijk,

[...]

U moet ook hierbij eerlijk zijn,

[...]

Dat is helemaal niet waar, u kletst.¹⁶²

Verder suggereert Bos zaken ten onrechte,¹⁶³ verzwijgt hij zaken,¹⁶⁴ draait hij 180 graden,¹⁶⁵ verdraait hij feiten,¹⁶⁶ gaat hij creatief om met zijn plannen¹⁶⁷ en wil hij de aandacht afleiden.¹⁶⁸ Andersom beschuldigt Bos Verhagen ervan 'mooie woorden'¹⁶⁹ en 'onzin'¹⁷⁰ te praten, te draaien¹⁷¹ en cijfers uit zijn duim te zuigen.¹⁷²

Het is niet eenvoudig om van iedere situatie te beoordelen of een drogreden wordt begaan. Het is immers best toegestaan om te wijzen op inconsequenties of leugens in het verhaal van de tegenstander, wanneer dat ook daadwerkelijk verdedigbaar is. Wanneer zij hun tegenstander onterecht beschuldigen van leugens of gedraai, begaan zij een drogreden, maar wanneer zij hun tegenstander terecht op onwaarheden wijzen is van een redelijk debat ook geen sprake. Bos en Verhagen lijken echter ver te staan van een toenadering. In het licht van de naderende

---

¹⁶² Handelingen der Tweede Kamer, *Algemene Politieke Beschouwingen*, 27 september 2006, 5-203 tot 5-205.

¹⁶³ Ibidem, 5-206 en 5-207.

¹⁶⁴ Ibidem, 5-206.

¹⁶⁵ Ibidem, 5-218 en 5-219 (in totaal 4 maal).

¹⁶⁶ Ibidem, 5-222.

¹⁶⁷ Ibidem, 5-226.

¹⁶⁸ Ibidem, 5-230.

¹⁶⁹ Ibidem, 5-203.

¹⁷⁰ Ibidem, 5-205.

¹⁷¹ Ibidem, 5-206.

¹⁷² Ibidem, 5-207 (tweemaal).

verkiezingen is dat ook wel begrijpelijk: door afstand te creëren wordt de keuze voor de kiezer ook duidelijker. De oplossing van een verschil van mening lijkt in dit debat inderdaad op de tweede plaats te staan.

Het persoonlijke

Hoewel verschillende fractievoorzitters wijzen op de verantwoordelijkheid om de regering te controleren, leeft bij iedereen het besef dat de Algemene Politieke Beschouwingen van 2006 allereerst tot doel hebben de kiezer te overtuigen. Binnen twee maanden na de algemene beschouwingen worden de verkiezingen gehouden en de verkiezingsprogramma's spelen daarbij een belangrijke rol. Tijdens deze Algemene Politieke Beschouwingen gaat het dan ook vooral om een vergelijking tussen de programma's.

In de verkiezingscampagnes van de verschillende partijen speelt de fractievoorzitter vaak als lijsttrekker een dubbele rol. De fractievoorzitter heeft zijn verantwoordelijkheden in de Kamer, maar als gezicht van de partij wordt de lijsttrekker ook ingezet om kiezers te winnen. Vooral de PvdA kiest voor deze persoonlijke aanpak door niet alleen het verkiezingsprogramma aan de kiezer voor te houden, maar ook door Wouter Bos als premierskandidaat neer te zetten. Toen Bos zich in december van 2005 kandideerde voor het premierschap was natuurlijk ook duidelijk dat de functie van premier geen verkiesbare positie was. De PvdA dacht wellicht verkiezingswinst te halen door hun lijsttrekker als optionele premier neer te zetten.

Daarmee maakte de PvdA de persoonlijkheid van Wouter Bos tot een argument om voor de partij te kiezen. Andere partijen – en dan vooral het CDA – reageerden door Bos persoonlijk aan te vallen. Zoals de PvdA het persoonlijke strategisch gebruikte voor electorale effectiviteit, zo trachtte het CDA dit argument om op de PvdA te stemmen uit alle macht te ontkrachten. In de verkiezingscampagne speelde dit een belangrijke rol, zoals tijdens het Radio 1 debat, maar ook tijdens de Algemene Politieke Beschouwingen – ruim een maand voor dat debat op radio 1 – is de gekozen strategie terug te zien.

Het totaal aantal ethosaanvallen tijdens deze Algemene Politieke Beschouwingen komt op 132. Maar liefst 34 maal richt Verhagen een aanval tot Bos. Het merendeel van de pogingen tot ethosafbraak is gericht op Bos' eerlijkheid. Bos doet 21 keer een aanval op Verhagen. Samen doen zij meer dan de helft van de ethosaanvallen. Bij beiden gaat dat regelmatig ten koste van de redelijkheid. De campagne gaat tijdens de Algemene Politieke Beschouwingen gewoon door. Noch de voorzitter, noch leden van de Kamer grijpen in bij deze uitlatingen die een redelijke oplossing van een verschil van mening in de weg staan. De consensus lijkt te zijn dat dergelijke harde uitlatingen passen bij de vertegenwoordigende functie van de fractievoorzitters.

Balkenende IV

Hoewel kabinet Balkenende III enkel als opdracht had gekregen de begroting voor 2007 in orde te maken en in mei 2007 verkiezingen te organiseren, slaagde ook dit rompkabinet er niet in de voorgenomen termijn vol te maken. Het kabinet kwam ten val nadat minister Rita Verdonk voor Vreemdelingenzaken en Integratie weigerde een meerderheidsbesluit van de Tweede Kamer uit te voeren. VVD-fractievoorzitter Mark Rutte zegde de steun aan het kabinet op en de verkiezingen werden vervroegd naar 22 november 2006. Wel werd besloten dat de VVD-ministers in het belang van het landsbestuur in het kabinet zouden blijven zitten.

De afstand tussen CDA en PvdA leek groter dan ooit. Niet alleen programmatisch, maar ook persoonlijk hadden de lijsttrekkers elkaar voortdurend aangevallen. Dat gebeurde tijdens de verkiezingscampagne, maar ook tijdens de Algemene Politieke Beschouwingen van 2006 – zoals eerder al duidelijk werd –, waarin fractievoorzitters Bos en Verhagen er voortdurend op uit waren elkaars ethos te beschadigen. De tweestrijd maakte het CDA en de PvdA de twee grootste partijen in de verkiezingen van 2006, maar na de verkiezingen bleken de partijen toch in staat over de verschillen heen te stappen en vormden zij met de ChristenUnie het vierde kabinet-Balkenende. De LPF verdween na de verkiezingen uit de Kamer, terwijl de Partij voor de Vrijheid met negen zetels en de Partij voor de Dieren met twee zetels voor het eerst toetraden.

Context

Tijdens de Algemene Politieke Beschouwingen van 2007 wordt er door verschillende fractievoorzitters op gewezen dat het debat een manier is om aan de achterban duidelijk te maken wat de standpunten zijn en waar de verschillen in zitten. Men roept elkaar op om de standpunten tegenover elkaar te stellen om vervolgens met elkaar te argumenteren:

De heer Tichelaar (PvdA): De argumenten komen nu. Ik verschil er met de heer Marijnissen over van mening. Ik wil het debat hierover graag in de Kamer voeren. Daarom betreur ik in hoge mate dat hij zonder enige argumentatie zegt: ik weet nu al wat wij doen, het gaat daar niet door, in welke vorm dan ook.¹⁷³

In hoeverre men tijdens de Algemene Politieke Beschouwingen in detail treedt tijdens een debat, wordt volgens SP-fractievoorzitter Jan Marijnissen echter mede bepaald door de mate waarin dat ook voor de achterban nog goed te volgen is. Marijnissen drukt zich expliciet uit, wanneer hij duidelijk maakt niet te diep in te willen gaan op details, maar enkel de hoofdlijnen uit te willen zetten.

De heer Marijnissen (SP): [...] Ik hoop echter dat wij hier geen discussie gaan voeren over ditjes en datjes, zusjes en zo'tjes. Het gaat om de grote lijnen. De Kamer kan van mij alles krijgen, maar als wij alle kijkers die het politieke debat volgen willen weggagen, moeten wij het op die manier aanpakken. Ik vind alles goed.¹⁷⁴

Het wordt niet lang daarna echter wel duidelijk dat het maar afhankelijk is van het onderwerp of de daaraan verbonden toelichting meer of minder wordt uitgewerkt. Natuurlijk geldt dit voor alle sprekers, maar Marijnissen windt zich op over het feit dat hij in zijn beantwoording onvoldoende de gelegenheid krijgt om zijn standpunt van argumenten te voorzien:

---

¹⁷³ Handelingen der Tweede Kamer, *Algemene Politieke Beschouwingen*, 19 september 2007, 2-9.

¹⁷⁴ *Ibidem*, 2-12.

De heer Marijnissen (SP): [...] Ik wil een toelichting geven op mijn antwoord.

De voorzitter: Goed dan, mijnheer Tichelaar, de heer Marijnissen wil nog even een toelichting geven.

De heer Marijnissen (SP) Wat zullen wij nu krijgen? Dat is geen gunst, maar in een eerlijk en fair debat de normaalste zaak van de wereld.¹⁷⁵

D66-voorzitter Alexander Pechtold vraagt Marijnissen om niet alleen zijn eigen verhaal te houden, maar om ook aan het debat deel te nemen, wanneer andere kwesties aan de orde zijn, omdat hij ook daarin een verantwoordelijkheid heeft:

De heer Pechtold (D66): [...] Zojuist hebben wij een schitterend pleidooi van de heer Marijnissen gehoord, maar ik mis u te veel in dit debat, net als bij het vorige islamdebat. Eén sterke interruptie is toch wel het minste?¹⁷⁶

Er wordt door de fractievoorzitters gehoor gegeven aan de oproep om over velerlei onderwerpen tijdens de Algemene Politieke Beschouwingen in debat te treden. Het aantal interrupties neemt dan ook flink toe. Door het aantal interrupties dreigt het debat echter wel erg uit te lopen:

De voorzitter: Ik grijp deze gelegenheid aan om iets te herstellen. Ik heb net gezegd dat ik niet van geschiedenis houd, maar ik houd heel erg van geschiedenis. In het verband van dit debat houd ik echter van korte en bondige interrupties. Ik kijk naar de klok en ik begin mij zo langzamerhand enigszins zorgen te maken over het verloop van het debat. Ik vraag u beiden dan ook kort te zijn bij het plaatsen van interrupties en het beantwoorden ervan.¹⁷⁷

---

¹⁷⁵ Handelingen der Tweede Kamer, *Algemene Politieke Beschouwingen*, 19 september 2007, 2-13.

¹⁷⁶ *Ibidem*, 2-71.

¹⁷⁷ *Ibidem*, 2-51.

Via interrupties krijgen partijen extra gelegenheid om zich te profileren. Dat profileren kan ook, zoals wel duidelijk is geworden, door het ethos van de tegenstander aan te vallen.

Ethos

Zo kan het gebeuren dat fractievoorzitter Alexander Pechtold van D66 met een zeer beperkte eigen spreektijd na VVD-fractievoorzitter Mark Rutte de meeste ethosaanvallen doet. Rutte doet echter wel twee maal zoveel uitspraken die schadelijk kunnen zijn voor het ethos van zijn tegenstanders. De fractievoorzitters van de coalitiepartijen krijgen het vooral flink te verduren. Fractievoorzitter Arie Slob van regeringspartij ChristenUnie krijgt alleen van Rutte persoonlijke kritiek, maar vooral PvdA-fractievoorzitter Jacques Tichelaar en CDA-fractievoorzitter Pieter van Geel krijgen de wind van voren. Rutte doet zo vaak ethosafbraak door tijdens interruptiedebatjes zijn persoonlijke kritiek in verschillende bijdragen te herhalen. Door steeds te benadrukken dat de deskundigheid, eerlijkheid of welwillendheid van zijn tegenstander onderdeel van de discussie is, tracht hij herhaaldelijk schade te doen aan het ethos van zijn opponent. Rutte lijkt echter vooral de tegenaanval te kiezen op het moment dat hij zelf wordt aangevallen. Rutte is namelijk ook de fractievoorzitter die de meeste persoonlijke kritiek ontvangt. In het volgende fragment worden er verschillende aanvallen gedaan door Rutte en Van Geel in een debat:

De heer Rutte (VVD): [...] Dat is jargon, techniek om te zeggen dat u de komende jaren zeer waarschijnlijk extra zult moeten bezuinigen. Dat gaat u niet doen, want daar bent u tegen. U gaat dan opnieuw de lasten verhogen. Het hele plaatje dat er nu ligt, is dus ook nog eens zeer geflatteerd, er zitten nog allerlei risico's omheen, zodat het alleen nog maar erger kan worden.

De heer van Geel (CDA): [I]k moet constateren dat u in de beeldvorming, in uw presentatie niet bereid bent om de totale lastenverlichtingen in de hele periode mee te nemen, dat u ook niet bereid bent om de koopkrachtontwikkeling in dat

beeld te zien, maar wel de lastenverzwaringen als een bedrag voor de gehele periode naar voren brengt. Dat vind ik een onevenwichtige presentatie.

De heer Rutte (VVD): Het is absoluut niet waar dat u de oude begrotingsregels hebt overgenomen, [...] U gaat uit van veel te ruime economische groei. In gewoon Nederlands: u rekt zich rijk. Dat is onverstandig en op dit moment zeggen ook alle deskundigen dat u dit aan het doen bent. [...] U gaat verder de lasten verzwaren. [...] Het zou nog weleens veel hoger kunnen uitkomen. Dan zult u zeggen “was het daar maar op uitgekomen”, maar dit is al verschrikkelijk!¹⁷⁸

In de daaropvolgende interruptie van Van Geel verdedigt hij zijn handelswijze en het lijkt dan ook de strategie van Rutte om zijn tegenstander in de verdediging te drukken. In het tweede deel van dit fragment noemt Rutte Van Geel oneerlijk: het is niet waar wat Van Geel zegt; ondeskundig, want het is onverstandig wat hij doet; en het is onwelwillend naar de kiezer, want het leidt tot lastenverzwaring. Van Geel kiest ervoor om zijn handelen te verdedigen, terwijl hij het is die de interruptie doet tijdens de bijdrage van Rutte. Rutte dwingt Van Geel in de verdediging. Het vervolg van het interruptiedebatje is vergelijkbaar en ook andere tegenstanders die kritiek hebben op Rutte kunnen een weerwoord verwachten.

Buiten de coalitie heeft Rutte het vooral voorzien op Geert Wilder, fractievoorzitter van de Partij Voor de Vrijheid. Ook bij Wilders is Rutte kritisch in reactie op de persoonlijke kritiek die hij ontvangt. Wanneer Wilders Rutte verwijt het probleem rondom de dubbele nationaliteit niet op te lossen, reageert Rutte door te stellen dat Wilders met twee maten meet;¹⁷⁹ Wilders' voorstellen 'volstrekt onwerkbaar' en 'niet realistisch' zijn;¹⁸⁰ dat Wilders rechtsongelijkheid creëert¹⁸¹ en dat hij met voorstellen komt 'die in de praktijk onuitvoerbaar zijn'¹⁸²; om daaraan toe te voegen:

---

¹⁷⁸ Handelingen der Tweede Kamer, *Algemene Politieke Beschouwingen*, 19 september 2007, 2-31.

¹⁷⁹ Ibidem, 2-37.

¹⁸⁰ Ibidem.

¹⁸¹ Ibidem.

¹⁸² Ibidem, 2-38.

De heer Rutte (D66): [...] Dat weet hij zelf goed, hij is een verstandig mens. Dat is leuk voor zijn achterban, dat doet het goed op televisie en daarmee groeit zijn partij in de peilingen, maar ik weet zeker dat mensen uiteindelijk zullen stemmen op partijen die wel in staat zijn om de problemen die hij noemt op te lossen, met maatregelen die wel uitvoerbaar zijn. [...] De heer Wilders komt met een aanpak die juridisch geen hout snijdt. Dat is onverstandig omdat hij daarmee de problemen niet oplost.¹⁸³

Rutte is ook degene die de meeste kritiek krijgt, maar reageert daarop door zelf ook persoonlijke kritiek te geven op zijn tegenstanders.

Pechtold doet zijn ethosaanvallen vooral vanuit interrupties, omdat zijn eigen spreektijd te beperkt is om de kritieken te leveren die hij zou willen geven. Maar daarmee gaat hij wel net over het aantal ethosaanvallen van Van Geel en Marijnissen heen, die als fractievoorzitters van de grootste coalitie- en grootste oppositiepartij veel meer spreektijd ter beschikking hebben. De persoonlijke kritiek die hij heeft op leden van het kabinet geeft hij vooral tijdens zijn eigen bijdrage; hij noemt Vogelaar,¹⁸⁴ Plasterk,¹⁸⁵ Bos,¹⁸⁶ en Balkenende¹⁸⁷ ondeskundig. De aanvallen op de collega-fractievoorzitters doet hij echter vooral via interrupties, waarbij vooral Van Geel en Wilders ervan langs krijgen. Van Geel geeft volgens Pechtold 'lange brabbelantwoorden' zonder 'to the point' te komen;¹⁸⁸ hij heeft nog geen begin van een analyse en slaagt er niet in geld uit te trekken voor onderwijs;¹⁸⁹ en hij praat denigrerend over de grote stad.¹⁹⁰ Wilders kan geen tegenbegroting maken;¹⁹¹ hij gaat niet in op argumenten en loopt weg, terwijl hij anderen van van alles beschuldigt;¹⁹² en Wilders wil niet investeren in wijken die het moeilijk hebben.¹⁹³

---

¹⁸³ Handelingen der Tweede Kamer, *Algemene Politieke Beschouwingen*, 19 september 2007, 2-38.

¹⁸⁴ Ibidem, 2-71.

¹⁸⁵ Ibidem, 2-16.

¹⁸⁶ Ibidem, 2-71.

¹⁸⁷ Ibidem, 2-72.

¹⁸⁸ Ibidem, 2-20.

¹⁸⁹ Ibidem.

¹⁹⁰ Ibidem, 2-23.

¹⁹¹ Ibidem, 2-56.

¹⁹² Ibidem.

¹⁹³ Ibidem, 2-57.

Van Geel, Marijnissen, Tichelaar, Wilders en Halsema zijn nauwelijks terughoudender in het uiten van persoonlijke kritiek dan Pechtold. Eigenlijk zijn alleen de kleine confessionele partijen voorzichtig met de wijze waarop zij hun tegenstanders van kritiek voorzien. Van Geel en Tichelaar hebben enkel persoonlijke kritiek op de fractievoorzitters in de oppositie. Marijnissen en Wilders richten hun ethosaanvallen grotendeels op kabinetsleden, terwijl Halsema haar persoonlijke kritieken richt op de fractievoorzitters van de coalitiepartijen. Daarmee komt het gewicht van de uitwisseling van ethosaanvallen vooral bij de fractievoorzitters te liggen en neemt de relatieve aandacht voor de betrouwbaarheid van kabinetsleden duidelijk af.

Redelijkheid

Tijdens dit debat wordt de redelijkheidsgrens overschreden wanneer Tichelaar en Marijnissen met elkaar in debat gaan over Nederlandse deelname aan een NAVO-missie in Uruzgan. Daarin beschuldigen zij elkaar niet alleen van vooringenomenheid en inconsistentie in het betoog, maar presenteren zij dat als een algemene karaktertrek van de tegenstander, waardoor zij feitelijk alle uitspraken van de opponent in twijfel trekken:

De heer Tichelaar (PvdA): Mij valt in het betoog van de heer Marijnissen het volgende op, iets wat ik overigens ook van de SP-fractie verwacht. Nadat hij heeft gezegd dat het waarschijnlijk zo is dat, misschien zo is dat, dat er zijn geruchten van woordvoerders dat..., declameert: Wij zijn ertegen, wij gaan niet verder, in welke vorm dan ook. Ik was benieuwd naar zijn argumentatie. Die heeft hij dus niet. Het is een vooringenomen standpunt.

De heer Marijnissen (SP): Dat belooft wat de komende dagen. Ik kan hier werkelijk geen touw aan vastknopen. Wij zijn één brok consistentie. Dat is bij de heer Tichelaar wat ingewikkelder, maar bij ons niet.¹⁹⁴

---

¹⁹⁴ Handelingen der Tweede Kamer, *Algemene Politieke Beschouwingen*, 19 september 2007, 2-9.

Tichelaar noemt het standpunt van Marijnissen dus vooringenomen, vindt dat opvallend, maar verwacht het ook van de SP-fractie. Marijnissen noemt Tichelaar zelf inconsistent. Beide gesprekspartners hebben naar het lijkt weinig vertrouwen in de betrouwbaarheid van de argumenten van hun opponenten, waardoor het debat min of meer vast komt te liggen.

In een ander geval verwijt Pechtold Wilders zijn achterban gebakken lucht te verkopen, omdat hij zijn voorstellen niet laat doorrekenen door het CPB. Hoewel het voor veel fracties goed gebruik is om tegenbegrotingen te laten doorrekenen, betekent het niet laten doorrekenen van voorstellen natuurlijk niet dat die voorstellen daarom gebakken lucht zijn. Pechtold mag natuurlijk wel om een onderbouwing vragen, maar die geeft Wilders ook.¹⁹⁵

De meest voorkomende vorm van onredelijkheid is echter opnieuw het onterecht toeschrijven van wensen, standpunten of uitlatingen die de tegenstander niet heeft gedaan. Vooral Rutte is hiervan het doelwit. Volgens Van Geel wil Rutte terug naar Paars II,¹⁹⁶ volgens Slob zegt Rutte dat eenoudergezinnen geen hardwerkende Nederlanders zijn¹⁹⁷ en volgens Thieme wil Rutte organisaties monddood maken en gelooft hij alleen maar in geld.¹⁹⁸

Het Persoonlijke

Het debat speelt als thema een grote rol tijdens deze Algemene Politieke Beschouwingen. Verschillende fractievoorzitters zien het debat in de Kamer als middel om tot besluitvorming te komen, maar ook om duidelijk te maken waarin de partijen van mening verschillen. Rutte spreekt daarbij expliciet het vertrouwen uit dat kiezers gevoelig zijn voor een debat dat gevoerd wordt op de inhoud.

Een inhoudelijk debat en persoonlijke aanvallen hoeven elkaar niet uit te sluiten. 185 maal doen de fractievoorzitters een ethosaanval. Over het algemeen volgt op een ethosaanval een debat over de verschillende standpunten. Politici worden ondeskundig genoemd wanneer zij hun standpunten niet voldoende onderbouwen,

---

¹⁹⁵ Handelingen der Tweede Kamer, *Algemene Politieke Beschouwingen*, 19 september 2007, 2-56.

¹⁹⁶ Ibidem, 2-31.

¹⁹⁷ Ibidem, 2-32.

¹⁹⁸ Ibidem, 2-40.

maar krijgen daarbij wel de gelegenheid dat alsnog te doen; politici worden oneerlijk genoemd wanneer er inconsequenties zijn tussen uitspraken in het debat en eerdere uitspraken, maar ook daarbij blijft de gelegenheid bestaan verantwoording af te leggen; en de onwelwillendheid van tegenstanders wordt vooral ingezet om te laten zien waarin de verschillende keuzes zitten.

Fractievoorzitters worden hierbij wel in grote mate persoonlijk ter verantwoording geroepen. Fractievoorzitters worden in het debat meer neergezet als de verpersoonlijking van het partijstandpunt. Dat is duidelijk voor de kiezers, maar het wordt op die manier wel steeds moeilijker om verschillende functies als instituties op zich te zien, waaraan verschillende verantwoordelijkheden zijn gebonden. Door de verantwoordelijkheid in toenemende mate te binden aan de persoon in plaats van aan de functie die hij of zij uitvoert, wordt het voor politici moeilijker om in verschillende functies verschillende standpunten in te nemen.

Rutte

Ook kabinet-Balkenende IV viel vroegtijdig; deze maal over de eventuele verlenging van de militaire missie in de Afghaanse provincie Uruzgan. De PvdA was altijd voor een korte missie in Uruzgan geweest. Op 19 februari 2010 werd duidelijk dat de PvdA niet bewogen kon worden om alsnog met een verzoek tot verlenging van de NAVO in te stemmen. Minister-president Jan Peter Balkenende diende op 20 februari het ontslag in en kort daarop werd besloten verkiezingen te organiseren op 9 juni. Na de benoeming van Job Cohen als partijleider en fractievoorzitter van de PvdA op 12 maart groeide de partij snel uit tot de grootste partij in de peilingen. Na verschillende verkiezingsdebatten, waarin Cohen wat onzeker overkwam, verloor de partij echter terrein op de SP met de onbekende, maar verrassende lijsttrekker Emile Roemer, waardoor de PvdA uiteindelijk met één zetel minder dan de VVD in de Kamer kwam.¹⁹⁹ De VVD werd voor het eerst in haar bestaan de grootste partij en de PVV van Geert Wilders groeide fors naar 24 zetels, terwijl het CDA bijna werd gehalveerd.

---

¹⁹⁹ Radio 1, 21 mei 2010; RTL4, 23 mei; RTL4, 26 mei; RTV Noord, Omrop Fryslân, RTV Drenthe, 28 mei; EénVandaag, 7 juni; NOS, 8 juni.

Hoewel informateur Uri Rosenthal in eerste instantie concludeerde dat een combinatie tussen de grootste partij (VVD) en de partij met de grootste verkiezingswinst (PVV) onmogelijk was, bleken verschillende varianten van 'paars-plus' vast te lopen op de financiën en werd er door informateur Ruud Lubbers opnieuw onderhandeld tussen VVD en PVV, ditmaal met het CDA. Het CDA raakte ernstig verdeeld over eventuele regeringsdeelname in een kabinet met de PVV. Secondant Ab Klink en Kamerleden Ad Koppejan en Kathleen Ferrier waren tegen, maar nadat het CDA tijdens het partijcongres op 2 oktober door een meerderheid werd gestemd voor samenwerking met de PVV, werd uiteindelijk besloten tot een gedoogconstructie die op een wankel meerderheid van 76 zetels kon rekenen. Wanneer deze twee dissidenten in de fractie van het CDA hun steun aan het kabinet zouden opzeggen, zou deze haar meerderheid verliezen. Zo lag het lot van het kabinet in handen van enkelen.

De kabinetsformatie was nog in volle gang tijdens Prinsjesdag en er werd door de Kamer besloten om de Algemene Politieke Beschouwingen uit te stellen tot na de regeringsverklaring van het nieuwe kabinet. Zodoende werden het debat over de regeringsverklaring en de Algemene Politieke Beschouwingen gecombineerd op 26 en 27 oktober 2010.

Context

Met 76 zetels is het van groot belang dat binnen de coalitiepartijen en de gedoogpartij alle Kamerleden het standpunt van de fractie blijven volgen. Zonder fractiediscipline kan er geen beleid gemaakt worden en er is dus weinig ruimte voor een eigen mening binnen de drie fracties. Volgens de fractievoorzitter van gedoogpartij PVV, Geert Wilders, zorgt de wankel meerderheid waar het kabinet op steunt er echter juist voor 'dat er kansen te over zijn voor debat en beïnvloeding door de Kamer'.²⁰⁰ Ook VVD-fractievoorzitter Stef Blok houdt vol dat het dualisme onverminderd van kracht is:

---

²⁰⁰ Handelingen der Tweede Kamer, *Regeringsverklaring/Algemene Politieke Beschouwingen*, 26 oktober 2010, 13-61.

De heer Blok (VVD): Ik vind dat het kabinet iedere fractie moet overtuigen van zijn maatregelen. Dat zeg ik niet voor het eerst, dat was de rode lijn in mijn betoog en ook in de interviews die ik de afgelopen week heb gegeven. Dat wij elkaar hier in een debat nu en dan in de haren vliegen is prima. Dat wij elkaar vervolgens nu en dan weer vinden in meerderheden, vanuit welke motieven dan ook, is ook prima. Zo is het altijd geweest in de politiek en zo zal het ook altijd blijven.²⁰¹

De leider van de grootste oppositiepartij, Job Cohen, kiest er niet voor de partijen uit elkaar te trekken om zo de gedoogconstructie nog iets meer aan het wankelen te brengen, maar stelt zich ook op als een redelijke debater:

Natuurlijk, een debat moet op het scherpst van de snede gevoerd worden, standpunten moeten helder verwoord worden; maar kan het misschien soms een onsje zakelijker, met iets minder opwinding? Is er ruimte voor nuance, voor meer dan een lekkere soundbite? Kan het op een manier die laat zien dat wij allemaal het beste met ons land voor hebben, op een manier die laat zien dat wij niet met de ruggen naar elkaar toe staan, ook al zijn wij het niet altijd met elkaar eens? Zou dat ook niet moeten?²⁰²

En ook Pechtold doet een beroep op de verantwoordelijkheden van de sprekers tijdens de Algemene Politieke Beschouwingen. Hoewel de primaire functie van het debat tijdens de Algemene Politieke Beschouwingen volgens Pechtold nog steeds het controleren van de regering is,²⁰³ stelt CDA-fractievoorzitter Sybrand van Haersma Buma voor zichzelf vast, dat er tijdens het debat nog maar zeer weinig vragen aan de kersverse premier zijn gesteld. Want hoewel de uitgesproken intenties er steeds op gericht zijn te laten zien dat er debat mogelijk is om tot een oplossing te komen, wijst GroenLinks-voorzitter Femke Halsema er door de woorden van Rutte op, dat politici ook met elkaar in debat treden vanwege hun vertegenwoordigende functie:

---

²⁰¹ Handelingen der Tweede Kamer, *Regeringsverklaring/Algemene Politieke Beschouwingen*, 26 oktober 2010, 13-32.

²⁰² Ibidem, 13-7.

²⁰³ Ibidem, 13-27.

Mevrouw Halsema (GroenLinks): [...] De huidige premier zei zelf in 2007 bij de beoordeling van het regeerakkoord van het kabinet-Balkenende IV dat dit debat met name dient om ons maatschappijbeeld en onze maatschappelijke ambities te toetsen.²⁰⁴

Tijdens deze Algemene Politieke Beschouwingen lijken de fractievoorzitters vooral met elkaar in debat te gaan om te laten zien waar de politieke verschillen zitten. In veel mindere mate wordt het kabinet aangesproken. De fractievoorzitters spreken elkaar vanuit hun functie persoonlijk aan op de politieke keuzes die zij – al is het namens de partij – maken. Daardoor komt het nogal eens voor dat de voorzitter moet ingrijpen:

De voorzitter: Mag ik allen die deelnemen aan dit debat vragen om via de voorzitter te spreken? Het voorbeeld wordt er misschien minder leuk door, maar wilt u elkaar alstublieft niet rechtstreeks aanspreken? Het is een goed gebruik in de traditie van deze Kamer.²⁰⁵

Ethos

De vele uitspraken over de verantwoordelijkheden van politici en de wijze waarop er in de Kamer gedebatteerd dient te worden lijken ook gevolgd te worden door daden. Voor het eerst sinds kabinet-Kok I neemt het totale aantal ethosaanvallen af. Het is slechts een lichte afname en in aantal is de situatie vergelijkbaar met de Algemene Politieke Beschouwingen van 2006. Wat betreft toon en redelijkheid zijn de verschillen echter groot met het debat onder kabinet-Balkenende III, maar daarover meer in het gedeelte over redelijkheid.

Halsema en Pechtold doen tijdens deze Algemene Politieke Beschouwing veruit de meeste ethosaanvallen. Dat is opvallend gezien hun beperkte spreektijd, maar dit lijkt een terugkerend patroon. Tijdens eerdere Algemene Politieke Beschouwingen werd al duidelijk dat politici hun tegenstanders steeds vaker aanvallen door interrupties, wanneer de eigen spreektijd beperkt is. Zowel Halsema als Pechtold

---

²⁰⁴ Handelingen der Tweede Kamer, *Regeringsverklaring/Algemene Politieke Beschouwingen*, 26 oktober 2010, 13-67.

²⁰⁵ *Ibidem*, 13-17.

kiest ervoor om de aanvallen vooral op de fractievoorzitters van de coalitie te richten. Blok is het meest geliefde slachtoffer:

Mevrouw Halsema (GroenLinks): [...] Ik zou u willen vragen om nu even de goedkope campagneretoriek te verlaten, want ik neem aan dat u het Centraal Planbureau serieus neemt.²⁰⁶

De heer Pechtold (D66): [...] De heer Blok houdt de holle verkiezingsretoriek vol.²⁰⁷

Maar meer nog dan op de betrouwbaarheid van Blok als persoon en de politieke keuzes die hij maakt, wordt de fractievoorzitter van de VVD door Halsema aangevallen op zijn keuze om samen te werken met de PVV.²⁰⁸ Pechtold doet dat min of meer op dezelfde wijze en in scherpere bewoording wanneer hij Haersma Buma aanspreekt:

De heer Pechtold (D66): Hoe kun je dit soort teksten nou met droge ogen uitspreken? Misschien alleen wanneer je één oog, het rechter, een beetje dichthoudt. U sprak over gelijkwaardigheid – wat ik een prachtig woord vind – en vrijheid van godsdienst. Wat nu als je je hele politieke handelen afhankelijk maakt van een partij die zegt: één godsdienst is geen godsdienst?²⁰⁹

[...]

Achter al die zaken zit wel degelijk stelselmatige discriminatie van mensen die uit de moslimwereld, uit de islam, voortkomen. Ik verwijt u niet alleen dat u dit voor de verkiezingen salonfähig hebt gemaakt, maar ook dat u nu het slechtste van twee werelden biedt. We kunnen hem niet ter verantwoording roepen. Maar hij heeft wel de macht.²¹⁰

---

²⁰⁶ Handelingen der Tweede Kamer, *Regeringsverklaring/Algemene Politieke Beschouwingen*, 26 oktober 2010, 13-15.

²⁰⁷ Ibidem, 13-20.

²⁰⁸ Ibidem, 13-32, 13-46, 13-58

²⁰⁹ Ibidem, 13-37.

²¹⁰ Ibidem, 13-38.

Cohen valt vooral minister-president Mark Rutte aan. Over de jaren in dit onderzoek zijn fractievoorzitters steeds meer elkaars betrouwbaarheid in twijfel gaan trekken, maar Cohen kiest ervoor om de premier vooral te verwijten de verkeerde keuzes te maken. Toch doet Cohen wel een poging zijn verwijt ‘persoonlijk’ te maken, door met behulp van een personificatie te laten zien wat de gevolgen zijn van de keuzes die het kabinet maakt, om deze Rutte persoonlijk aan te rekenen:

De heer Cohen (PvdA): [...] Het kabinet staat op meer terreinen met de rug naar de toekomst. Rutte remt de vooruitgang. Het is naar binnen gekeerd en het zet een hek om het land zonder veel woorden vuil te maken aan de vraag hoe Nederland zich ontwikkelt in internationale context.

Cohen heeft het hier over het kabinet, maar op deze manier rekent hij het Rutte – voorzichtig – persoonlijk aan.

Van Haersma Buma is nog veel voorzichtiger. Hij doet slechts een keer en zeer indirect een uitspraak die schadelijk is voor zijn tegenstander, terwijl hij duidelijk maakt dat het CDA de staatsschuld niet wil laten oplopen:

De heer Haersma Buma (CDA): [...] U vergeet bij andere interrupties en ook in uw eigen inbreng een groot probleem dat Nederland als een molensteen om de nek hangt, namelijk dat wij ons met zijn allen voor onze toekomst met tientallen miljarden per jaar aan het belenen zijn. Dat vind ik pas niet sociaal. Dat willen wij niet.²¹¹

Redelijkheid

De redelijkheid komt tijdens de Algemene Politieke Beschouwingen vooral in het geding, wanneer bepaalde uitspraken of ideeën aan een tegenstander worden toegeschreven waar hij of zij niet aan gehouden kan worden, omdat de uitlating simpelweg niet is gedaan. In dit debat gaat Emile Roemer nog een stapje verder door

---

²¹¹ Handelingen der Tweede Kamer, *Regeringsverklaring/Algemene Politieke Beschouwingen*, 26 oktober 2010, 13-45.

fractievoorzitter Blok verantwoordelijk te houden voor het neoliberale beleid van Thatcher en Reagan:

De heer Roemer (SP): Ik snap dat u deze vraag niet durft te beantwoorden. Dat snap ik heel goed. Ik heb het namelijk niet over de VVD in de wereld, maar over het liberale beleid dat met name in de jaren tachtig over bijna de gehele wereld is uitgestrooid, het beleid van Thatcher en Reagan. [...] Jammer dat u daar niet op ingaat en al helemaal jammer dat u daarvoor geen verantwoordelijkheid wilt nemen; dat u roept over een linkse kerk.²¹²

Blok heeft het bovendien niet over de 'linkse kerk' gehad en wijst Roemer daar ook op:

De heer Blok: VVD: "Linkse kerk" kwam niet uit mijn mond.²¹³

Roemer probeert Blok hier uit te lokken om het neoliberale beleid van Thatcher en Reagan te verdedigen; een onderwerp dat tijdens deze Algemene Politieke Beschouwingen niet echt aan de orde is. Deze strategie zagen wij in eerdere debatten ook.

Wilders gaat zelden inhoudelijk in discussie. Tijdens een interruptiedebatje vergelijkt hij zijn programma wel met het programma van de PvdA, maar de waardering die hij geeft is sterk overdreven en eigenlijk zo onzinnig dat hij er ook nauwelijks op aangesproken kan worden:

De heer Wilders (PVV): [...] Voordat u zo hoog van de toren blaast: de zorg is net een terrein waarop iets gebeurt. Als je dit vergelijkt met uw verkiezingsprogramma, is dit 100.000 keer beter. De rest is trouwens een miljoen keer beter dan uw verkiezingsprogramma.²¹⁴

---

²¹² Handelingen der Tweede Kamer, *Regeringsverklaring/Algemene Politieke Beschouwingen*, 26 oktober 2010, 13-16.

²¹³ Ibidem.

²¹⁴ Ibidem, 13-9.

Wilders gaat nog verder. Zijn Algemene Politieke Beschouwingen worden wel erg algemeen, wanneer hij in betrekkelijk lange fragmenten geen enkel inhoudelijk punt aansnijdt, maar enkel gericht is op het aanvallen van het ethos van zijn tegenstanders. Al bij de opening van zijn eigen bijdrage komt hij met een vrij lange anekdote waarin hij uiteindelijk Pechtold met zijn 'morele superioriteit' de toegang tot de Kamer wil ontzeggen:

De heer Wilders (PVV): Mevrouw de voorzitter. Ik begin met een punt van orde over de vorige spreker. Daarmee bedoel ik natuurlijk de heer Pechtold. Ik vroeg mij af wat hier vandaag in deze zaal eigenlijk nog doet. Hij verkondigt overal, ook net weer toen hij hier stond, dat de PVV aan de macht is en hij zegt zelfs: "Wilders krijgt een marionettenkabinet." Hij stelt het voor alsof ik achter de schermen de baas ben en alsof ik de nieuwe premier ben van dit prachtige nieuwe kabinet. Dat is niet zo. Wij gedogen slechts, maar de heer Pechtold beweert overal dat ik een marionettenkabinet heb, ergo, dat ik de minister-president van dit land ben. Als dat zo is, herinner ik de heer Pechtold aan een dreigement, laat ik het een belofte noemen, om in het buitenland asiel aan te vragen op het moment dat ik het hier voor het zeggen zou krijgen. Beste mijnheer Pechtold, belofte maakt schuld. Ik ben bereid om vanavond, hoe laat het ook wordt, u te helpen met het inpakken van uw koffer. Neem uw morele superioriteit in die koffer mee en vertrek uit Nederland!²¹⁵

Daarnaast kleineert Wilders door fractievoorzitters en kabinetsleden bij de voornaam te noemen en hun ethos aan te vallen zonder een discussie te openen over zijn eigen politieke standpunten of dat van zijn opponenten:

De heer Wilders (PVV): [...] Vanmorgen is de regeringsverklaring van het kabinet-Rutte/Verhagen gepresenteerd. Complimenten daarvoor aan de heer Rutte en zijn team! U zit daar toch als het meest rechtse kabinet aller tijden! Dat mag ik toch wel zeggen, Maxime, of niet? Ik heb de afgelopen maanden in de

---

²¹⁵ Handelingen der Tweede Kamer, *Regeringsverklaring/Algemene Politieke Beschouwingen*, 26 oktober 2010, 13-54.

onderhandelingen geleerd dat je, om de sfeer een beetje goed te houden, Maxime af en toe moet pesten; dan komt er het beste uit.

[...]

De heer Wilders (PVV): De Haagse regentenkliek en de linkse grachtengordelelite staan een beetje “huiliehuilie te doen” op de gang. Dat zie je ook vandaag. En je moet ze daar horen piepen! Meisje Halsema met haar natte oogjes, haar kroeldoek verbeten in haar mond, smijt met poppen. GroenLinks en haar voorganger, de CPN, zitten welgeteld al 101 jaar in de oppositie en zij zullen daar als het aan ons ligt nooit meer uitkomen. De heer Pechtold staat met een pruillipje wat bij de interruptiemicrofoon en denkt terug aan een jaar geleden – zo lang is dat nog niet geleden – toen zijn vriendjes van de pers hem eigenlijk al gekroond hadden tot nieuwe minister-president van Nederland. Het kan raar lopen, Alexander! Sint Job, als ik hem zo even mag noemen, verdiept zich nog eens extra in het Reglement van Orde zodat hij de volgende keer in de Kamer wel weet hoe hij een debat moet aanvragen.²¹⁶

De heer Wilders (PVV): Onderhandelen, mijnheer Roemer – misschien maakt u het ooit nog mee, ik hoop het niet – betekent geven en nemen. Het zou slecht zijn voor Nederland, maar u zou er wel wat van leren.²¹⁷

De heer Wilders (PVV): [...] Een diepe buiging – ik doe dat niet vaak – naar de man zonder wiens enorme strategische inzicht dit kabinet er niet was gekomen. Naar de man die zei: laat rechts het maar proberen! Naar de man die gelijk kreeg: Job Cohen. Job, ontzettend, ontzettend bedankt! Den Haag is dankzij jou verrijkt met een groot politiek talent en wij gaan nog veel van je horen! Dank je wel.²¹⁸

In deze fragmenten doet Wilders ethosaanvallen, zonder een bijdrage te leveren aan het inhoudelijke debat. Hoewel Wilders nog wel door Pechtold wordt gewezen op

---

²¹⁶ Handelingen der Tweede Kamer, *Regeringsverklaring/Algemene Politieke Beschouwingen*, 26 oktober 2010, 13-54.

²¹⁷ Ibidem, 13-61.

²¹⁸ Ibidem, 13-66.

zijn verantwoordelijkheid als fractievoorzitter, zijn er geen institutionele regels die hem beperken in het doen van dergelijke uitlatingen.²¹⁹

Het Persoonlijke

In 160 fragmenten doen fractievoorzitters een aanval op het ethos van een politieke opponent. Hoewel er verschillende oproepen worden gedaan om tot een inhoudelijk debat te komen en ook het dualisme opnieuw ter sprake komt, laten vrijwel alle fractievoorzitters – alleen Van der Staaij (SGP) doet geen enkele ethosaanval – zien dat het persoonlijke een belangrijke rol speelt in het debat met de politieke tegenstander. Andere fractievoorzitters of leden van het kabinet worden persoonlijk verantwoordelijk gehouden voor het beleid dat zij uitvoeren, voor het programma waar zij voor staan, of, zoals bij het fragment tussen Roemer en Blok, voor de ideologie waar zij zich mee profileren. Die verbinding van het persoonlijke met beleid, programma's of ideologieën leidt weleens tot een redelijkheidsoverschreiding. Bijvoorbeeld wanneer op die manier getracht wordt een tegenstander te binden aan een standpunt dat niet door hem of haar is geuit. Tijdens deze Algemene Politieke Beschouwingen werd een dergelijke opmerking af en toe herhaald, maar in de meeste gevallen was er voldoende gelegenheid om inderdaad verantwoording af te leggen of de uitlating effectief te weerspreken.

Hoewel verschillende politici er bij de inhoudelijke behandeling van het regeerakkoord de strategie hebben gekozen om hun tegenstanders persoonlijk aan te vallen op de politieke keuzes die zij maken, de onderbouwing van hun standpunten, of de motieven die zij daarbij hebben, kiest Wilders er voor om in een behoorlijk aantal fragmenten in zijn eigen bijdrage inhoudelijke onderwerpen volledig achterwege te laten wanneer hij zijn opponenten op het ethos aanvalt. Daarmee opent hij geen constructief debat en laat hij zijn tegenstanders eigenlijk nauwelijks de gelegenheid te reageren: de uitlating lijkt een oplossing van een verschil van mening niet in de weg te staan, omdat Wilders helemaal geen standpunt inneemt, anders dan dat zijn opponenten onbetrouwbaar zijn. Iedere andere inhoudelijke discussie wordt daarmee wel vrijwel onmogelijk gemaakt, omdat hij de betrouwbaarheid van zijn

---

²¹⁹ Handelingen der Tweede Kamer, *Regeringsverklaring/Algemene Politieke Beschouwingen*, 26 oktober 2010, 13-55.

opponenten in die mate in twijfel trekt, dat een oplossing van een verschil van mening onmogelijk wordt gemaakt.

6. DYNAMIEK VAN PARLEMENTAIRE CONVENTIES

Gedurende de onderzochte periodes is het metadebat over de verantwoordelijkheden van politici tijdens de Algemene Politieke (en Financiële) Beschouwingen nauwelijks veranderd. De verantwoordelijkheid van de Tweede Kamer om de regering te controleren wordt in woorden nog steeds gedeeld. Er is misschien iets meer nadruk op het belang van het debat. De wijze waarop invulling wordt gegeven aan die verantwoordelijkheden is echter zeker veranderd. Tussen 1990 en 2010 is het aantal interrupties sterk toegenomen. Daardoor werd er in de Kamer meer gedebatteerd, waardoor verschillende partijen hun standpunten konden onderbouwen met argumenten. Tegelijkertijd deed zich echter ook een ontwikkeling voor in het aantal persoonlijke aanvallen dat werd gedaan tijdens het debat. In onderstaande tabel wordt duidelijk dat in deze periode het aantal ethosaanvallen flink toeneemt:

Lubbers III 1990	Kok I 1994	Kok II 1998	Balkenende I 2002	Balkenende II 2003	Balkenende III 2006	Balkenende IV 2007	Rutte 2010
73	41	65	82	129	132	185	160

Er is een duidelijke toename zichtbaar tussen 1990 en 2010. Het totaal aantal persoonlijke aanvallen is ongeveer tweeënhalf keer zo groot geworden. Alleen op basis van deze getallen wordt echter niet volledig duidelijk welke ontwikkelingen zich precies hebben voorgedaan. Op basis van het aantal ethosaanvallen wel definitief kan worden vastgesteld dat het persoonlijke in het parlementaire debat een belangrijkere rol is gaan spelen – in ieder geval tijdens de Algemene Politieke (en Financiële) Beschouwingen.

Een persoonlijke aanval kan voor komen bij de uitoefening van de autonome verantwoordelijkheid van de parlementariër. Een parlementariër heeft de verantwoordelijkheid om de regering te controleren, maar ook om te reflecteren op de betrouwbaarheid van zijn medeparlementariërs. Het onderwerp krijgt echter juist zoveel aandacht, omdat de persoonlijke aanval niet alleen gebruikt wordt bij de uitoefening van de autonome functie van de parlementariër. De uitlatingen die schadelijk kunnen zijn voor het ethos van de tegenstander, worden niet enkel

noodzakelijk gedaan om de regering of medeparlementariërs te controleren vanuit de autonome functie. De onkunde van een minister, of de oneerlijkheid van een fractielid kan benoemd worden, bij de inhoudelijke behandeling van een onderwerp, maar dit kan tevens als retorisch doel hebben om een publiek van kiezers te overreden. De persoonlijke aanval kan dus strategisch gebruikt worden. Bij het strategisch gebruik van een persoonlijke aanval bestaat het gevaar dat redelijkheidsgrenzen overschreden worden.

Volgens de algemene pragma-dialectische argumentatietheorie is een persoonlijke aanval drogredelijk, omdat het een deelnemer aan het debat beperkt in het innemen en verdedigen van een standpunt. In verschillende communicatieve actietypes gelden echter verschillende regels en conventies, die een bepaalde redelijk functie vervullen in het instituut waar zij gehanteerd worden. Voor het parlementaire debat geldt dat het tot de verantwoordelijkheden van een politicus behoort om het kabinet, maar ook andere leden van de Kamer op hun betrouwbaarheid te controleren, zoals ik hiervoor al duidelijk maakte. Daardoor ontstaat ruimte om in het parlementaire debat retorische doelen na te streven via een persoonlijke aanval. Het kan retorisch effectief zijn om het ethos van een tegenstander aan te vallen. Een spreker kan echter tot de orde geroepen worden door de voorzitter, op basis van het Reglement van Orde, of door een parlementariër op basis van conventies.

Lange tijd was het in de Nederlandse parlementaire traditie gebruikelijk om het persoonlijke geen rol te laten spelen in het debat. Tijdens de Algemene Politieke Beschouwingen onder Lubbers werd duidelijk met welke voorzichtigheid werd omgesprongen met het persoonlijke. De mogelijke belediging van Lubbers door Van Mierlo werd snel hersteld en ook bij andere persoonlijke aanvallen werd ruim de gelegenheid geboden aan de aangesprokene om zich in reactie te verantwoorden.

Onder Kok werd in de Kamer expliciet besproken dat een grote groep kiezers zich in de Kamer niet vertegenwoordigd voelde. Dit leidde niet tot een gepolariseerd debat, waarin partijen elkaar beschuldigden onvoldoende voor de belangen van die groepen op te komen, maar eerder in een verdieping van het inhoudelijk debat, waarin bij verschillende onderwerpen hardop de vraag werd gesteld of voor het

voorgenomen beleid wel voldoende draagvlak was. Op die manier werd getracht het gevoel van onvrede te herstellen. Er werden in het debat nauwelijks pogingen ondernomen om via retorische overtuigingsmiddelen de kiezer aan te spreken. De vervulling van de vertegenwoordigende verantwoordelijkheid werd vooral ingevuld door beleid zoveel mogelijk te beïnvloeden op een manier waarvan gedacht werd dat dit werd gewaardeerd door de eigen achterban.

Gedurende de onderzochte periode blijkt echter het besef te groeien dat het persoonlijke niet alleen een rol speelt bij het ter verantwoording roepen van kabinetsleden of parlementariërs. Het persoonlijke kan ook worden ingezet als retorisch overtuigingsmiddel. Het eigen ethos speelt daarbij een rol, maar vanwege de noodzaak om het ethos van de tegenstander via verbale communicatie te schaden heb ik mij gericht op aanvallen van het ethos van de tegenstander. Enkel op basis van de cijfers zou een toename ook verklaard kunnen worden op basis door een toename van de invulling van de autonome verantwoordelijkheid, waarbij kabinetsleden en parlementariërs daadwerkelijk onbetrouwbaarder zijn geworden. Op basis van uitlatingen in het metadebat blijkt echter dat het bewustzijn over debatstrategieën is toegenomen en uit de kwalitatieve analyse naar de redelijkheid van uitlatingen blijkt ook dat er verschillende strategieën worden gebruikt die de redelijkheidsgrenzen overschrijden. Deze strategieën zijn er niet allereerst op gericht om tot een oplossing van een verschil van mening te komen, maar worden vooral ingezet om het ethos van de tegenstander te schaden. In de analyse ben ik drie van deze strategieën tegengekomen: Het toeschrijven van een standpunt aan de tegenstander dat hij niet heeft geuit; het beledigen van een tegenstander, zonder de intentie naar zijn verantwoording te luisteren; het aanvallen van het ethos, zonder deel te nemen aan een inhoudelijk debat.

Allereerst het toeschrijven van bepaalde standpunten. Dat komt voor het eerst voor tijdens de Algemene Politieke Beschouwingen van 1998 onder kabinet-Kok II. Nieuwkomer Thom de Graaf bouwt eerst aan zijn eigen ethos door te zeggen dat hij heel zorgvuldig alle belangen en risico's zal afwegen, terwijl hij Jaap de Hoop Scheffer toeschrijft besluiten te nemen op een achternamiddag tijdens de formatie:

De heer De Graaf (D66): [...] Ik kies ervoor heel zorgvuldig te zijn, alle belangen af te wegen en te weten welke risico's er zijn voor milieu, gezondheid en veiligheid, en niet op een achternamiddag in de formatie te zeggen: laten wij maar de Noordzee doen of laten wij maar Flevoland kiezen. Dat had de heer De Hoop Scheffer waarschijnlijk gedaan tijdens de formatie en daarom is het maar goed dat hij er niet bij aanwezig was.²²⁰

Ook hieruit blijkt nog enige voorzichtigheid door het gebruik van het woord waarschijnlijk. Deze strategie van het onjuist toeschrijven van ideeën, standpunten of handelingen wordt in de loop der jaren steeds meer en onvoorwaardelijk toegepast, zonder dat daar vanuit de voorzitter of vanuit de Kamer in algemene zin bezwaar wordt gemaakt. Natuurlijk, degene die wordt aangesproken reageert wel, maar hoe verder wij in de periode van onderzoek komen, hoe vaker het voorkomt dat een toeschrijving niet alleen met harde woorden wordt gedaan, maar ook wordt herhaald, zonder echt te reageren op de standpunten en argumenten van de tegenstander, zoals onder kabinet-Balkenende II in 2003 tussen Bos en Van Aartsen:

De heer Bos (PvdA): U zegt dit kennelijk omdat u vindt dat gehandicapten en chronisch zieken op dit moment die verantwoordelijkheid niet nemen. Dat mag u voor ons eens onderbouwen.

De heer Van Aartsen (VVD): Nee, ik heb heel duidelijk gezegd dat het noodzakelijk is dat ieder verantwoordelijkheden draagt in deze samenleving [...]. Wij kunnen hier wel allemaal debattrucjes uithalen, maar ik vind het belangrijk om eens te kijken naar wat ons bindt en dat is uiteindelijk dat wij de systemen betaalbaar willen houden, omdat zij anders in elkaar donderen.

De heer Bos (PvdA): Daarover zijn wij het eens. Dat u zich ideologisch goed kunt vinden in de keuzes van dit kabinet, verbaast me niet. Ik vind echter dat ook u zorgvuldig moet zijn in de manier waarop u beschrijft of zelfs suggereert dat op dit moment door de groep gehandicapten en chronische zieken bepaalde verantwoordelijkheden niet worden genomen, en dat dit wordt verholpen

---

²²⁰ Handelingen der Tweede Kamer, *Algemene Politieke Beschouwingen*, 16 september 1998, 2-13.

dankzij dit kabinet. Dit heeft niets te maken met een debattruc. Ik nodig u uit om klip en klaar te zeggen wat u bedoelt.

De heer Van Aartsen (VVD): De heer Bos gaat uit van een veronderstelling die ik niet heb geuit in mijn betoog. [...]

De heer Bos (PvdA): Ik kan niet helpen dat ik toch tot de conclusie moet komen dat onder het betoog van de heer Van Aartsen de veronderstelling ligt dat er nog steeds een grote groep gehandicapten en chronisch zieken is die wel kan werken, maar zich daartoe kennelijk onvoldoende geprikkeld voelt op dit moment. Als hij die mening is toegedaan, moet hij die beter onderbouwen dan hij tot nu toe heeft gedaan.

De heer Van Aartsen (VVD): Ik vind dat de heer Bos ook iets beter zou kunnen luisteren.²²¹

Bos blijft Van Aartsen herhaaldelijk aanvallen op het standpunt dat chronisch zieken en gehandicapten hun verantwoordelijkheid niet nemen; een standpunt dat door Van Aartsen niet is geuit. Bos stemt hier uiteindelijk wel mee in, maar maakt wel duidelijk dat hij op basis van andere uitspraken concludeert dat het niet anders kan of Van Aartsen zou positief moeten staan ten opzichte van dit standpunt. Op die manier probeert Bos Van Aartsen te binden aan dit standpunt dat niet door hem is geuit. De eerste aanzet is daarom niet direct onredelijk, maar wanneer Van Aartsen aangeeft dat hij dit standpunt niet wil verdedigen kan hij daar ook niet toe gedwongen worden. Van Aartsen verdedigt zich wel persoonlijk, maar er zijn voor Bos geen institutionele beperkingen om deze uiting op deze manier te doen.

De directe belediging is de tweede strategie. Deze strategie werd enkel toegepast tijdens de Algemene Politieke Beschouwingen van 2006. Deze Algemene Politieke Beschouwingen stonden volledig in het teken van de snel naderende verkiezingen, waarvoor Bos zich had gepresenteerd als premierskandidaat. Wij kennen in Nederland echter parlamentsverkiezingen en geen premiersverkiezingen. Op basis

---

²²¹ Handelingen der Tweede Kamer, *Algemene Politieke Beschouwingen*, 17 september 2003, 2-33.

van deze kandidaatstelling kunnen we concluderen dat Bos zijn persoonlijkheid als argument inzette om verkiezingswinst te boeken voor de PvdA. Het gevolg was dat zijn persoonlijkheid in de verkiezingscampagne – en in dit geval ook tijdens de Algemene Politieke Beschouwingen – onderwerp was van debat, waarbij de grootste tegenstander, het CDA, in de persoon van Verhagen het vooral op het in twijfel trekken van zijn eerlijkheid voorzien had:

De heer Verhagen (CDA): Dit is typisch de manier waarop de heer Bos altijd redeneert. Hij komt met halve waarheden en onwaarheden. De feiten die de heer Bos presenteert, zijn onwaar.

[...]

U kunt wel een fabeltje rondstrooien,

[...]

maar wees nu eens eerlijk. Wilt u ouderen extra gaan belasten, wilt u een “Bos-belasting” voor 65-plussers invoeren of niet?

[...]

Wees nu gewoon eerlijk,

[...]

U moet ook hierbij eerlijk zijn,

[...]

Dat is helemaal niet waar, u kletst.²²²

Beledigingen in deze mate zijn uitzonderlijk gebleken. Verhagen slaagt er niet in de redelijkheid hoog te houden door Bos op een inhoudelijk punt aan te vallen. Hij valt Bos persoonlijk aan door hem oneerlijk te noemen. Verhagen beweert zelfs dat Bos altijd redeneert met halve waarheden en onwaarheden. Daarmee tracht hij Bos' bijdrage aan het debat te diskwalificeren. Dit is een ernstige drogredelijke handeling, maar de voorzitter noch enige parlementariër roept Verhagen tot de orde. Wellicht wordt het debat over de persoonlijke eigenschappen van Bos geaccepteerd, omdat hij zichzelf als argument gebruikt in de verkiezingsstrijd. Het CDA zette duidelijk in op de persoonlijke aanval van Bos. De botsing tussen Balkenende en Bos in het debat op

---

²²² Handelingen der Tweede Kamer, *Algemene Politieke Beschouwingen*, 27 september 2006, 5-203 tot 5-205.

Radio 1 was geen incident, maar onderdeel van een strategie om het ethos van Bos te beschadigen waar mogelijk. Bos zette overigens de tegenaanval in op Verhagen, maar was hierin minder effectief. De focus op de naderende verkiezingen werd binnen het parlement min of meer geaccepteerd. Het CDA en de PvdA werden beloond door de kiezer: Het CDA werd opnieuw de grootste partij en de PvdA werd de tweede partij bij de verkiezingen in november 2006.

De derde strategie wordt door Wilders geïntroduceerd. Zijn ethosaanvallen zijn in het geheel niet gekoppeld aan inhoudelijke onderwerpen die tijdens het debat aan de orde komen. Op die manier voorkomt Wilders dat hij wordt bekritiseerd op zijn programma, terwijl hij wel volledige ruimte heeft om zijn opponenten aan te vallen. In zijn eigen bijdrage maakt hij de onbetrouwbaarheid van zijn opponenten tot onderwerp. Hij kleineert en polariseert volledig op het punt van hun betrouwbaarheid. Dit is de wijze waarop Wilders afstand schept met de elite. Hij start een discussie over de betrouwbaarheid van vrijwel al zijn tegenstanders. Zijn tegenstanders kunnen zich enkel verdedigen of ontkennen, maar zij kunnen Wilders in zijn eigen bijdrage niet dwingen zich op inhoudelijke onderwerpen te richten en zij kunnen op die manier eveneens niet inhoudelijk met hem in debat gaan in zijn bijdrage. Een politiek verschil van mening is vaak gebaseerd in een ideologische tegenstelling, waarbij politici uiteindelijk op hun autoriteit moeten terugvallen bij de opbouw van hun argumentatie. Wilders richt zijn aanvallen op dit mechanisme.

In zekere zin lieten Bos en Verhagen met hun tweestrijd in 2006 al zien dat deze ruimte in het debat beschikbaar was, maar vanwege de geldende conventies zelden werd ingevuld. In de Tweede Kamer bleken geen institutionele beperkingen om uitlatingen te doen die enkel gericht waren op de persoonlijkheid van de tegenstander. Politici zijn zelf bepalend voor de ruimte die in het parlementaire debat gelaten wordt om tot redelijkheidsoverschrijdende ethosaanvallen te komen. Zij maken ook zelf de keuze om geldende conventies te doorbreken. Daardoor ontstaat een vrij dynamisch systeem waarbinnen het persoonlijke eenvoudig een grotere rol kon gaan spelen. Het beperkte gebruik van het persoonlijke in het debat aan het begin van de jaren negentig is te begrijpen door de onwil van politici om het debat persoonlijker te maken. De toename van het aantal persoonlijke aanvallen kan

daarom alleen maar begrepen worden als gevolg van het idee dat het persoonlijke een belangrijke rol speelt in de retorische effectiviteit. We zagen in deze periode dat politici overtuigd raakten van het idee dat de eigen persoonlijkheid een rol speelde bij de electorale effectiviteit en tegelijkertijd dat de aanval van tegenstanders schadelijk kon zijn voor de electorale effectiviteit van opposenten. De vermeende effectiviteit van het gebruik van het persoonlijke in het debat veroorzaakte een toename van het aantal persoonlijke aanvallen. Politici bleken soms zelfs zo gedreven in het nastreven van dit retorische doel dat de redelijkheid in het debat verloren ging. Eerst gebeurde dit in een nog wat verkapte vorm, waarbij getracht werd de tegenstander aan te vallen op een wijze die nog wel enigszins redelijk overkwam. Bos en Verhagen lieten zien dat karaktermoord ongestraft bleef en zelfs werd beloond, met als enige mogelijke legitimatie dat Bos zichzelf als argument had opgeworpen in het verkiezingsdebat. Wilders liet uiteindelijk zien dat het tot onderwerp van debat maken van de betrouwbaarheid van de tegenstander ook buiten verkiezingstijd door de Kamer werd getolereerd, waardoor zijn opposenten waren teruggeworpen op de eigen verdediging.

7. CONCLUSIE

Op basis van het aantal ethosaanvallen dat werd geuit door fractievoorzitters tijdens de Algemene Politieke Beschouwingen tussen 1990 en 2010 heb ik vast kunnen stellen dat het persoonlijke als retorische strategie een belangrijkere rol is gaan spelen in het debat. Door het toenemende gebruik van persoonlijke aanvallen is het debat niet alleen persoonlijker geworden, maar is ook duidelijk geworden dat politici geloof hechten aan de overtuigingskracht van het persoonlijke, waardoor de perceptie van de politicus van de realiteit versterkt wordt door zijn handelen. Daarmee wordt Ankersmits idee van wederzijdse beïnvloeding van politicus en politieke realiteit bevestigd. In een aantal gevallen werd het belang van het persoonlijke zo groot geacht dat een redelijke oplossing van een verschil van mening in de weg werd gestaan en in de debatten tussen Bos en Verhagen werd zelfs duidelijk dat de persoonlijke betrouwbaarheid het onderwerp van debat kan worden. De onredelijkheid werd warm verwelkomd en beloond met verkiezingswinst voor beide partijen.

De uitgebreide pragma-dialectische argumentatietheorie van het strategisch manoeuvreren tussen retorische en dialectische doelen maakte inzichtelijk dat het persoonlijke een zekere functie vervulde in de geïnstitutionaliseerde doelen van de politicus. Vanuit de autonome verantwoordelijkheid wordt de betrouwbaarheid van het kabinet en parlementariërs gecontroleerd, terwijl vanuit de vertegenwoordigende verantwoordelijkheid politieke meningsverschillen uiteindelijk op basis van autoriteitsargumenten worden uitgevochten. Het gewicht blijkt in de argumentatie te verschuiven van de autonome verantwoordelijkheid naar de vertegenwoordigende verantwoordelijkheid. Uit de verschillende metadebatten die gevoerd werden tijdens de verschillende Algemene Politieke Beschouwingen bleek een toegenomen bewustzijn van het strategisch gebruik van argumentatie en uit de wijze waarop politici persoonlijke aanvallen deden bleek dit toegenomen bewustzijn van de retorische effectiviteit ook.

Door de interdisciplinaire aanpak bij het onderzoek naar de personalisering van de politiek heb ik met behulp van argumentatietheorie op methodische wijze een ontwikkeling in de tijd kunnen aantonen. Het strategische gebruik van argumentatie

en het metadebat dat gevoerd werd hebben duidelijk aanwijzingen gegeven van een toegenomen belang van het persoonlijke in de politiek, of dit belang nu door politici gevolgd of gecreëerd wordt. Anders dan bij onderzoeken naar media-uitingen of onderzoeken naar stemgedrag heb ik aan kunnen tonen dat politiek in het parlementaire debat persoonlijker wordt. Een definitie van politiek in enge of brede zin is daarbij niet nodig geweest: de overtuiging van politici van het toenemende belang van het persoonlijk heb ik voldoende aan kunnen tonen door de uitlatingen die zij daarover en in lijn daarvan hebben gedaan, waardoor zij tegelijkertijd scheppend waren voor die nieuwe politieke werkelijkheid. De argumentatietheorie heeft ook inzichtelijk gemaakt waarop de angst voor onredelijkheid door personalisering gebaseerd is en in welke mate een dergelijke angst inderdaad gegrond is. Duidelijk is geworden dat personalisering geen synoniem is voor onredelijkheid. Een gedeelde tolerantie van persoonlijke aanvallen die het inhoudelijke debat belemmeren met als doel het behalen van retorisch effect zorgt echter wel voor een ontsporing van het debat.

Dit onderzoek heeft ook inzichtelijk gemaakt dat communicatieve actietypen, zoals het parlementaire debat, dynamisch zijn. De geldende regels en vooral de geldende conventies en tradities zijn veranderlijk in de tijd en bleken slechts geldig, zolang zij door alle deelnemers in het debat gedeeld werden. De verschuiving van conventies met betrekking tot het persoonlijke in het debat heeft tot weinig protest geleid. De verschuivingen in die conventies konden veroorzaakt worden door uitingen van enkelen, waarna zij door anderen werden opgepikt, wanneer een gekozen strategie effectief was gebleken. Door enkele effectieve overtredingen van de geldende redelijkheidskonventies werden onredelijke persoonlijke aanvallen in het parlementaire debat verwelkomd.

LITERATUUR

Primaire literatuur

- Handelingen der Tweede Kamer, *Regeringsverklaring/Algemene Politieke Beschouwingen*, 26 oktober 2010.
- Handelingen der Tweede Kamer, *Algemene Politieke Beschouwingen*, 19 september 2007.
- Handelingen der Tweede Kamer, *Algemene Politieke Beschouwingen*, 27 september 2006.
- Handelingen der Tweede Kamer, *Algemene Politieke Beschouwingen*, 17 september 2003.
- Handelingen der Tweede Kamer, *Algemene Politieke Beschouwingen*, 18 september 2002.
- Handelingen der Tweede Kamer, *Algemene Politieke Beschouwingen*, 16 september 1998.
- Handelingen der Tweede Kamer, *Algemene Politieke Beschouwingen*, 21 september 1994.
- Handelingen der Tweede Kamer, *Rijksbegroting voor 1991*, 9 oktober 1990.
- NOS lijsttrekkersdebat, 6 maart 2002.
- Radio 1, 29 oktober 2006.
- <http://www.parlement.com>
- http://www.tweedekamer.nl/images/Reglement_van_Orde_118-227621.pdf

Secundaire literatuur

- 'Voorbij links en rechts' in: *NRC Handelsblad*, 2004.
- Aerts, R., J. de Jong en H. te Velde, *Het persoonlijke is politiek: Egodocumenten en politieke cultuur* (Hilversum 2002).
- Anker, H., en E. Oppenheim, 'De breker betaalt: De kabinetscrisis van 2 mei 1989' in: *Jaarboek 1989 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 1989) 113-130.
- Ankersmit, F., 'Democracy's Inner Voice: Political Style as Unintended Consequence of Political Action', in J. Corner en D. Pels, red., *Media and the Restyling of Politics: Consumerism, Celebrity and Cynicism* (Londen 2003) 19-40.
- Aristoteles, *Rhetorica*. Nederlandse vertaling door M. Huys, *Retorica* (Groningen 2004).
- Boer, B. de, P. Lucardie, I. Noomen en G. Voerman, 'Kroniek 1998: Overzicht van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 1998' in: *Jaarboek 1998 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 1999) 14-94.
- Bootsma, P., en C. Hoetink, *Over lijken: Ontoelaatbaar taalgebruik in de Tweede Kamer* (Nijmegen 2006).
- Braet, A., *Retorische kritiek: overtuigingskracht van Cicero tot Balkenende* (Den Haag 2007).
- Clark, H.H., *Using Language* (Cambridge 1996).
- Connolly, W.E., *The Terms of Political Discourse* (Oxford 1983).
- Corner, J. en D. Pels, red., *Media and the Restyling of Politics: Consumerism, Celebrity and Cynicism* (Londen 2003).
- Dam, M. van, 'Wouter Bos pakt de ouderen', in: *de Volkskrant*, 4 mei 2006.

- Easton, D., *A Framework for Political Analysis* (Englewood Cliffs 1965).
- Edwards, A.R., 'De bijdrage van politici aan maatschappelijke discussies', in: H. Kloosterhuis en H.J. Plug, red., *Het redelijke debat: Argumentatie in juridische, politieke en maatschappelijke discussies* (Amsterdam 1993) 58-69.
- Eemeren, F.H. van, *Strategic Maneuvering in Argumentative Discourse: Extending the pragma-dialectical theory of argumentation* (Amsterdam 2010).
- Eemeren, F.H. van, en R. Grootendorst, *Kritische discussie* (Amsterdam 2000).
- Gallie, W.B., 'Essentially Contested Concepts', in *Proceedings of the Aristotelian Society*, vol. 56 (1955-1956).
- Haaften, T. van, 'Dutch parliamentary debate and strategic manoeuvring', in: *Proceedings of the 2nd Rhetoric in Society Conference, Januari 21-23 2009* (2009).
- Holsteyn, J.J.M. van, *Geniaal, maar met te korte beentjes? Over verkiezingen, kiezers en kiezersonderzoek in Nederland* (Leiden 2006).
- Holsteyn, J.J.M. van, en R.B. Andeweg, 'Niemand is groter dan de partij: Over de personalisering van de Nederlandse electorale politiek' in: *Jaarboek 2006 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 2006) 105-132.
- Holsteyn, J.J.M. van, en J.M. den Ridder, *Alles blijft anders. Nederlandse kiezers en verkiezingen in het begin van de 21ste eeuw* (Amsterdam 2005).
- Holsteyn, J.J.M. van, en G.A. Irwin, 'Over politici' in J. van Holsteyn en G.A. Irwin, red., *De wilde frisheid van limoenen. Studiën over politici in de ogen van kiezers* (Leiden 1998) 2-64.
- Hoogerwerf, A., *Politologie: Begrippen en problemen* (Alphen aan den Rijn 1972).
- Huizinga, J., *Homo ludens: Proeve ener bepaling van het spelelement der cultuur* (Amsterdam 1997).
- Kleinnijenhuis, J., D. Oegema en J.H. Takens, 'Personalisering van de politiek' in: *Jaarboek 2007 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 2007), 101-127.
- Langer, A.I., 'A Historical Exploration of the Personalisation of Politics in the Print Media: The British Prime Ministers (1945-1999) in: *Parliamentary affairs* vol 60 (2007) nr. 3, 371-387.
- Lucardie, A.P.M., 'Binnenkomers en Buitenstaanders: Een onderzoek naar partijen die in 1994 hun entree in de Tweede Kamer trachtten te maken' in: *Jaarboek 1994 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 1994) 123-148.
- Manin, B., *The principles of representative government* (Cambridge 1997).
- Plato, *Politeia* 562-563. Nederlandse vertaling door J.A.M. Warren en M. Molegraaf, *Plato: Verzameld Werk*, deel IX (Amsterdam 1994).
- Poorthuis, F., en H. Wansink, Pim Fortuyn op herhaling: 'De Islam is een achterlijke cultuur' in: *De Volkskrant*, 9 februari 2002.
- Praag, P. van, 'Verkiezingscampagnes van Drees tot Kok', in: *Socialisme & Democratie*, 55 (1998) 7/8, 323-331.
- Quintilianus, *De opleiding tot Redenaar, boek V: De vinding: De argumentatie*, vertaald door Piet Gerbrandy (Groningen 2007).
- Renders, H., en G. Voerman, red., *Privé in de politieke biografie* (Amsterdam 2007).

- Thorbecke, J.R., 'Narede' in: idem, *Parlementaire redevoeringen II-V* G.G. van der Hoeven ed. (Groningen 1901-1907).
- Toulmin, S.E., *The Uses of Argument: Updated Edition* (Cambridge 2008) 8ste druk, 1e druk 2003, origineel 1958. en C. Perelman en L. Olbrechts Tyteca, *The New Rhetoric: A treatise on Argumentation* (Notre Dame 1969) origineel in het Frans, *La Nouvelle Rhétorique: Traité de l'argumentation* (Parijs 1958).
- Tromp, B., *De Wetenschap der Politiek: Verkenningen* (Leiden 1993).
- Velde, H. te, *Het theater van de politiek* (Amsterdam 2003).
- Velde, H. te, *Stijlen van Leiderschap: Persoon en politiek van Thorbecke tot Den Uyl* (Amsterdam 2002).
- Verbeet, G., *Vertrouwen is goed maar begrijpen is beter: Over de vitaliteit van onze parlementaire democratie* (Den Haag 2012).
- Voerman, G., 'De onstuitbare opmars van het private in de politiek', in H. Renders & G. Voerman, red., *Privé in de politieke biografie* (Amsterdam 2007) 15-23.
- Vondel, J. van den, *Palamedes oft vermoorde Onnooselheyd: Treur-spel* (Amsterdam 1625).
- Wöltgens, M.A.M., *De Nee-zeggens of De politieke gevolgen van het economisch liberalisme* (Amsterdam 1996).
- Wolthuis, B., 'Het spelkarakter van het parlementaire debat' in: *Netherlands Journal of Legal Philosophy*, 3 (2007) 12-33.